

บทที่ ๔

วิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูม กับปัจเจกสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะได้ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูม กับปัจเจกสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท โดยจะวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท วิเคราะห์ปัจเจกสมุปบาทของพุทธปรัชญาเถรวาทในทัศนะของเดวิด ฮูม ต่อจากนั้นจึงสรุปการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมกับปัจเจกสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นลำดับสืบไป

๔.๑ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท

หลังจากที่ได้ศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมมาแล้ว ในส่วนนี้จะได้อธิบายแนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท โดยจะวิเคราะห์ใน ๔ ประเด็น คือ (๑) ความหมายของความเป็นสาเหตุ (๒) ลักษณะของความเป็นสาเหตุ (๓) ความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระหว่างสาเหตุและผล และ (๔) ธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ ดังนี้

๔.๑.๑ ความหมายของความเป็นสาเหตุ

โดยทั่วไปเราเรียกสิ่งที่ทำให้สิ่งหนึ่งเกิดขึ้นหรือเปลี่ยนแปลงไปว่า “สาเหตุ” และเรียกสิ่งที่เกิดเนื่องมาจากสาเหตุนั้นว่า “ผล” แต่ฮูมให้ความหมายของสาเหตุแตกต่างจากความหมายทั่วไป กล่าวคือ ฮูมให้ความหมายของสาเหตุโดยการบอกที่มาของการเรียกสิ่งหนึ่งว่าสาเหตุ ซึ่งได้แก่การมาด้วยกันหรือตามกันมาของสิ่ง ๒ สิ่งอย่างคงที่สม่ำเสมอ ถ้าพิจารณาในแง่ของความสัมพันธ์เชิงปรัชญาซึ่งเป็นสิ่งที่เราสังเกตเห็นได้ จึงมีผู้ตีความว่าสาเหตุของฮูมหมายถึงการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของสิ่งสองสิ่ง^๑ เช่น ฝนตกแล้วถนนก็เปียก ลมพัดแล้วกังหันก็หมุน เป็นต้น ดังนั้น จะเห็นว่าความเป็นสาเหตุของฮูมจะหมายถึงเหตุการณ์ที่มีสิ่งหนึ่งแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ซึ่งในทางปรัชญาเรียกความเป็นสาเหตุในลักษณะนี้ว่า ทฤษฎีความเป็นสาเหตุเชิงการเกิดขึ้นอย่างความสม่ำเสมอ

^๑ สมฤดี วิศทเวทย์, ทฤษฎีความรู้ของฮูม, หน้า ๑๒๓,

(regularity theory of causation)^๒ เราอาจเข้าใจทฤษฎีความเป็นสาเหตุที่เน้นความสม่ำเสมอได้ง่ายที่สุดว่า^๓

“ก. เป็นสาเหตุของ ข.” หมายความว่า ข. เกิดตาม ก. มา และทุกครั้งที่สิ่งที่อยู่ในประเภทเดียวกับ ก. เกิด สิ่งที่อยู่ในประเภทเดียวกับ ข. จะต้องเกิดตามมาเสมอ

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความหมายของความเป็นสาเหตุของธัมมยังมีจุดอ่อนอยู่หลายประการ กล่าวคือ บางครั้งการที่เหตุการณ์สองอย่างมาด้วยกันหรือเกิดคู่กันไม่ได้แปลว่ามันเป็นสาเหตุและผลกัน เช่น กลางวันตามมามีกลางวันคืนเสมอ แต่กลางวันไม่ได้เป็นสาเหตุให้เกิดกลางวันคืน สัญญาณไฟจราจรสีเขียวตามมามีสัญญาณไฟจราจรสีแดง แต่สัญญาณไฟจราจรสีเขียวไม่ได้เป็นสาเหตุของสัญญาณไฟจราจรสีแดง บางครั้งเหตุการณ์ทั้งสองนั้นจริง ๆ แล้วเป็น “ผลร่วม” ของอีกเหตุการณ์หนึ่งก็ได้ เช่น ไฟแลบตามมามีฟ้าร้องเสมอ แต่ฟ้าแลบไม่ได้เป็นสาเหตุของฟ้าร้อง แต่ทั้งฟ้าแลบและฟ้าร้องเป็นผลของอีกเหตุการณ์อื่น นอกจากนี้จะพบว่าสิ่งที่เราถือว่าเป็นสาเหตุและผลกันก็ไม่ได้ตามกันมาเสมอทุกครั้ง เช่น เราบอกว่าอาหารรสเผ็ดเป็นสาเหตุของการปวดท้อง แต่บางครั้งการรับประทานอาหารรสเผ็ดก็ไม่ได้ทำให้ปวดท้องเสมอไป ดังนั้น ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความหมายของความเป็นสาเหตุของธัมมยังมีข้อบกพร่องอยู่หลายประการ เพราะไม่สามารถแยกแยะเหตุการณ์ที่มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอที่เป็นเรื่องของความเป็นสาเหตุออกจากเหตุการณ์ที่มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอที่เป็นเรื่องของความบังเอิญได้ ความเป็นสาเหตุจะต้องมีคุณลักษณะบางอย่างมากกว่าเป็นเพียงเรื่องของ การเกิดควบคู่กันไปเสมอเท่านั้น

พุทธปรัชญาเถรวาทไม่ได้นิยามสาเหตุด้วยการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของสิ่งสองสิ่งเหมือนธัมม พุทธปรัชญาเถรวาทเรียกสาเหตุว่า “ปัจจัย” ปัจจัย หมายถึง “เครื่องเกื้อหนุน” หรือ “สิ่งเกื้อหนุน” หมายความว่าเกื้อหนุนสรรพสิ่งให้เกิดขึ้นตั้งอยู่และเปลี่ยนแปลง เช่น เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา หมายความว่า เวทนาเกื้อหนุนให้เกิดตัณหา ตัณหาเกิดขึ้นเพราะปัจจัยคือเวทนา แต่เวทนาเพียงอย่างเดียวก็ไม่เพียงพอที่จะทำให้เกิดตัณหาได้ ต้องมีปัจจัยต่าง ๆ มาสนับสนุน ได้แก่ ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาน สังขาร และอวิชชา ดังนั้น ปัจจัยจึงมี ๒ ประเภท คือ ปัจจัยหลักและปัจจัยร่วม ปัจจัยหลักคือปัจจัยที่ขาดไม่ได้ ซึ่งเป็นปัจจัยที่เป็นตัวก่อให้เกิดผลโดยตรง หากไม่มีปัจจัยประเภทนี้ ผลที่ว่ามันจะไม่มีทางเกิดขึ้นได้เลย ไม่ว่าจะทำอย่างไรก็ตาม ปัจจัยประเภทนี้จัดเป็นปัจจัยที่จำเป็น (necessary cause) หรือเงื่อนไขจำเป็น (necessary condition) ส่วนปัจจัยร่วมก็คือปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบที่มาเกื้อหนุน อุดหนุน คำจุนปัจจัยหลักเพื่อช่วยให้ปัจจัยหลักสามารถก่อให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา เวทนาเป็นปัจจัยหลักสำหรับการเกิดตัณหา คือหากไม่มีเวทนา ตัณหาที่ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้ แต่เวทนามีความสามารถที่จะดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง เวทนาต้องอิงอาศัยปัจจัยอื่น ๆ ได้แก่ ผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาน สังขาร และอวิชชา ปัจจัยเหล่านี้เป็นปัจจัยร่วมที่มาเกื้อหนุนเวทนา เพื่อช่วยให้เวทนาสามารถก่อให้เกิดตัณหาได้ การที่จะเกิดตัณหาได้ต้องอาศัยทั้งปัจจัยหลักคือเวทนาและปัจจัยร่วมคือผัสสะ สฬายตนะ นามรูป วิญญาน สังขาร และอวิชชา

^๒ พุทฺธวิทย์ บุนนาค, “ข้อพิจารณาอภิปรัชญาโมดัลลิตี”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (คณะอักษรศาสตร์ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๘

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

เมื่อมีทั้งปัจจัยหลักและปัจจัยร่วมดังกล่าวแล้ว ผลคือต้นหูกจะต้องเกิดขึ้นอย่างแน่นอน ดังนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทจึงไม่ได้สอนเรื่องปัจจัยเดียว-ผลเดียว แต่ถือว่าปัจจัยที่ก่อให้เกิดผลนั้นมีหลากหลาย ความเป็นสาเหตุของพุทธปรัชญาเถรวาทจึงไม่ได้หมายถึงการที่มีสิ่งหนึ่งแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเหมือนฮูม แต่หมายถึงการที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดำเนินต่อไป

๔.๑.๒ ลักษณะของความเป็นสาเหตุ

ฮูมเห็นว่าเมื่อเราสังเกตเหตุการณ์สองเหตุการณ์ที่คนทั่วไปเชื่อว่ามีความเป็นสาเหตุและผลกัน สิ่งที่เราสามารถมีประสบการณ์ได้ก็คือ

๑. สิ่งที่ถูกเรียกว่าสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่มียู่หรือเกิดขึ้นใกล้เคียงกัน ในแง่ของเวลาและสถานที่ (contiguity in time and place) คือ ก. (สาเหตุ) ต้องเกิดขึ้นใกล้กันกับ ข. (ผล) เสมอ

๒. สิ่งที่ถูกเรียกว่าสาเหตุจะมีอยู่หรือเกิดขึ้นก่อนผล (priority in time) คือ ก. ต้องเกิดขึ้นก่อน ข. เสมอ

๓. สิ่งที่ถูกเรียกว่าสาเหตุและผลจะมีอยู่ด้วยกันหรือตามกันมาในลักษณะเดิม (๑ กับ ๒) อย่างสม่ำเสมอทุกครั้งที่ปรากฏ (constant conjunction) คือ ก. ต้องเกิดขึ้นด้วยกันกับ ข. เสมอ

ฮูมเห็นว่ามนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น (necessary connection) ระหว่างสิ่งสองสิ่งที่มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ สิ่งที่มีมนุษย์สังเกตเห็นได้ก็คือ (๑) สิ่งแรกเกิดขึ้นใกล้เคียงกับสิ่งที่สองทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ (๒) สิ่งแรกเกิดขึ้นก่อนสิ่งที่สอง และ (๓) สิ่งแรกเกิดขึ้นด้วยกันกับสิ่งที่สองเสมอ คือทุกครั้งที่มีสิ่งแรกก็จะมีสิ่งที่สองตามมาเสมอ เงื่อนไข ๓ อย่างนี้เองที่โน้มนำจิตมนุษย์ให้เชื่อว่า สิ่งแรกกับสิ่งที่สองมีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น หรือสิ่งแรกเป็นสาเหตุทำให้เกิดสิ่งที่สอง ทั้ง ๆ ที่มนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งสองสิ่งเลย แต่ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งสองสิ่งเป็นสิ่งที่จิตของมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการตามกฎการเชื่อมโยงมโนภาพ ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ผู้วิจัยจึงเห็นว่า ลักษณะของความเป็นสาเหตุในทัศนะของฮูมมีอยู่ ๓ ประการ ได้แก่ (๑) สาเหตุต้องเกิดขึ้นใกล้กันกับผลทั้งในด้านเวลาและสถานที่ (contiguity in time and place) (๒) สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล (priority in time) และ (๓) สาเหตุต้องเกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ (constant conjunction) ซึ่งจะได้อภิปรายที่ละเอียดตามลำดับดังนี้

(๑) สาเหตุต้องเกิดขึ้นใกล้กันกับผลทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ (contiguity in time and place)

ฮูมเห็นว่าสาเหตุต้องเกิดขึ้นใกล้กันกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่ (contiguity in time and place) คือสาเหตุและผลต้องเกิดขึ้นในเวลาและสถานที่ที่ใกล้เคียงกัน เช่น ฝนตกแล้วถนนก็เปียก, ลมพัดแล้วกังหันก็หมุน, ปล่อยกขึ้นจากมือแล้วก็ตกลงพื้น, ปาลูกบอลถูกกระชกแล้วกระชกก็แตก, ลูกบิลเลียดสีดำเคลื่อนที่ไปชนลูกบิลเลียดสีขาวแล้วลูกบิลเลียดสีขาวก็เคลื่อนที่ไป เป็นต้น เหตุการณ์เหล่านี้เป็นเหตุการณ์ที่สาเหตุและผลเกิดขึ้นใกล้เคียงกันทั้งในด้านเวลาและสถานที่ แต่มี

ข้อสงสัยว่าระยะเวลาตั้งแต่เกิดสาเหตุไปถึงระยะเวลาที่เกิดผลต้องใช้เวลาเท่าไรจึงจะถือว่าใกล้เคียงกัน หรือ ระยะห่างระหว่างสิ่งที่เป็นสาเหตุกับสิ่งที่เป็นผลต้องกว้างแคบเท่าไรจึงจะถือว่าใกล้เคียงกัน ซึ่งเรื่องนี้ฮูม ไม่ได้อธิบายไว้ชัดเจนว่าสาเหตุและผลต้องอยู่ห่างกันในด้านเวลาไม่เกินกี่นาทีหรืออยู่ห่างกันในด้านสถานที่ไม่เกินกี่เมตรจึงจะถือว่าใกล้เคียงกัน แต่จากตัวอย่างที่ฮูมให้เช่นตัวอย่างเรื่องลูกบิลเลียดสองลูกที่ กระแทกกัน ก็พอเข้าใจได้ว่าสาเหตุและผลต้องเกิดขึ้นใกล้เคียงกันโดยใช้เวลาไม่เกินกี่วินาทีและไม่เกินกี่เมตร

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ลักษณะของความเป็นสาเหตุของฮูมยังมีจุดอ่อน คือ ไม่ได้กล่าวถึงการที่สาเหตุสามารถเกิดขึ้นใกล้เคียงกับผลได้ทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ ทำให้ฮูมต้องจำกัดว่าสาเหตุและผลต้องเกิดขึ้นใกล้เคียงกันในแง่ของเวลาและสถานที่เท่านั้น เกิดขึ้นใกล้เคียงกันไม่ได้หรือ พุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่าสาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นใกล้เคียงกับผลและใกล้เคียงกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่ คือ ตามหลักปัจจุสมุปบาท สาเหตุสามารถกระทำการได้ทั้งในระยะใกล้และระยะไกลในแง่ของเวลาและสถานที่ สาเหตุใกล้นั้นพุทธปรัชญาเถรวาทเรียกว่า “อนันตรปัจจัย” และ “สมนันตรปัจจัย” ตัวอย่างของสาเหตุใกล้ก็เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ เป็นต้น ในกรณีนี้อวิชชาเกิดขึ้นใกล้เคียงกับสังขารทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ สังขารเกิดขึ้นใกล้เคียงกับวิญญาณทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ ปัจจัยเหล่านี้เกิดขึ้นในเวลาใกล้เคียงกันมากและในสถานที่ที่ใกล้เคียงกันมาก จนกลายเป็นกระแสสืบเนื่องของเหตุปัจจัย ส่วนตัวอย่างของสาเหตุที่เกิดขึ้นใกล้เคียงกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่ เราจะเห็นได้จากกฎธรรมชาติอื่น ๆ ที่นิรนัยออกไปจากหลักปัจจุสมุปบาทเช่นกฎอุตุนิยามและกฎกรรมนิยาม กฎอุตุนิยามแสดงให้เห็นว่าสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลสามารถกระทำการต่อกันในระยะไกลทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ได้ เช่น ไอแซค นิวตัน (Isaac Newton) ได้ค้นพบกฎแรงโน้มถ่วงซึ่งถือว่าเป็นกฎสำคัญในทางวิทยาศาสตร์ กฎนี้บอกว่า ระหว่างวัตถุสองชิ้นในอวกาศจะมีแรงดึงดูดหากัน แรงชนิดนี้เป็นแรงที่อ่อนแอ แต่เป็นแรงที่มีผลในระยะไกลและสามารถกระทำกับวัตถุทุกอันในเอกภพในลักษณะของแรงดึงดูด^๔ เช่น ระหว่างโลกและดวงจันทร์ โลกก็พยายามดึงเอาดวงจันทร์มาหา ดวงจันทร์ก็ทำเช่นนั้นกับโลกเรา การที่ดวงจันทร์ถูกดึงดูดเอาไว้ ทำให้มันต้องโคจรรอบโลก แรงดึงดูดของดวงจันทร์ที่กระทำต่อโลกนั้นทำให้เกิดกระแสน้ำขึ้นน้ำลงในทะเล ในกรณีนี้จะเห็นว่าโลกและดวงจันทร์แม้จะอยู่ห่างไกลกันมากทั้งในด้านเวลาและสถานที่ แต่กระนั้นแรงดึงดูดของโลกและดวงจันทร์ก็สามารถมีอิทธิพลต่อกันและกันได้ ซึ่งโลกกับดวงอาทิตย์ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน แรงดึงดูดของดวงอาทิตย์ทำให้โลกและดาวเคราะห์อื่น ๆ ในระบบสุริยจักรวาลจะต้องโคจรรอบดวงอาทิตย์ ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท กฎแรงโน้มถ่วงของนิวตันนี้เป็นกฎย่อยอันหนึ่งของกฎอุตุนิยาม ดังนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทจึงไม่เห็นด้วยกับทัศนะของฮูมที่บอกว่าสาเหตุต้องเกิดขึ้นใกล้เคียงกับผลทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่เท่านั้น เพราะพุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่าสาเหตุนอกจากจะเกิดขึ้นใกล้เคียงกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่แล้วยังสามารถเกิดขึ้นใกล้เคียงกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่ได้ด้วย

(๒) สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล (priority in time)

เมื่อกล่าวถึงลำดับเวลาการเกิดสาเหตุและผล เราอาจจำแนกความเป็นไปได้ของลำดับเวลาระหว่างสาเหตุและผลได้ ๓ แบบ คือ

^๔ สตีเฟ่น ฮอว์กิง, **ประวัติย่อของเอกภพ**, แปลจาก The Grand Design โดย รศ.ดร. ภาณุ ด่านวานิชกุล, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: มติชน, ๒๕๕๕), หน้า ๑๒๖.

๑. ก. (สาเหตุ) เกิดก่อน ข. (ผล)

๒. ก. เกิดพร้อมกับ ข.

๓. ก. เกิดหลัง ข.

ข้อความทั้งสามนี้หมายความว่า

๑. ก. เกิดก่อน ข. หมายความว่า ตอนที่ ก. เกิด ข. ยังไม่เกิด

๒. ก. เกิดพร้อมกับ ข. หมายความว่า ตอนที่ ก. เกิด ข. ก็เกิดด้วย

๓. ก. เกิดหลัง ข. หมายความว่า ตอนที่ ก. เกิด ข. เกิดเรียบร้อยแล้ว

ฮูมและพุทธปรัชญาเถรวาทมีความเห็นแบบที่ ๑ เหมือนกัน คือ ก. (สาเหตุ) เกิดก่อน ข. (ผล) กล่าวคือ ฮูมเห็นว่าสิ่งที่ถูกเรียกว่าสาเหตุจะมีอยู่หรือเกิดขึ้นก่อนสิ่งที่เรียกว่าผลในทางเวลาเสมอ (priority in time) คือสาเหตุต้องมาก่อนผลเสมอ ผลจะมาก่อนหรือมาพร้อมกับสาเหตุไม่ได้ เช่น ความร้อนทำให้ขี้ผึ้งละลายเป็นน้ำเหลว กรณีนี้ความร้อนมาก่อนการละลายเป็นน้ำเหลวของขี้ผึ้งเสมอ ความเหลวเกิดทีหลังความร้อนเสมอ ในขณะที่พุทธปรัชญาเถรวาทก็เห็นว่าสาเหตุต้องมาก่อนผลเสมอ เพราะหลักปฏิจจนูปาทะบุไว้ว่า “เมื่อมี ก. ก็มี ข. เมื่อไม่มี ก. ก็ไม่มี ข.” คำว่า ก. หมายถึง สาเหตุ ส่วน ข. หมายถึง ผล นั่นคือ เมื่อมีสาเหตุแล้วจึงมีผล เมื่อไม่มีสาเหตุ ก็ไม่มีผล เช่น เมื่อมีวิชาแล้วจึงมีสังฆาร เมื่อไม่มีวิชา ก็ไม่มีสังฆาร เป็นต้น วิชามาก่อนหรือเกิดก่อนสังฆาร สังฆารไม่ได้เกิดก่อนหรือเกิดพร้อมกับวิชา ที่สาเหตุกับผลจะเกิดพร้อมกันไม่ได้ เพราะเมื่อ ก. ซึ่งเป็นสาเหตุให้เกิด ข. ตัวมันต้องเปลี่ยนแปลงก่อน นั่นคือเวลาของ ก. ย่อมล่วงหน้า ข. ไปก่อน แม้ว่า ข. จะสามารถรับมอบส่งความเป็นสาเหตุมาจาก ก. ได้ไวเพียงใด (เช่นพอมีสว่าง ความมืดก็หายไปทันที) มันก็ยังเปลี่ยนแปลงช้ากว่า ก. อยู่นั่นเอง ดังนั้น ผลจึงมาทีหลังสาเหตุ ในจำนวนปัจจัย ๒๔ อย่างตามที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรม มีสองอย่างที่กล่าวถึงเรื่องลำดับเวลาระหว่างสาเหตุและผล อย่างแรก คือ “ปุเรชาติปัจจัย” ที่แปลว่าปัจจัยที่เกิดก่อนผล อย่างที่สองคือ “ปัจฉาชาติปัจจัย” ที่แปลว่า ปัจจัยที่เกิดทีหลังผล ปัจจัยที่เกิดทีหลังผลนี้ท่านไม่ได้หมายความว่าผลสามารถเกิดขึ้นได้ก่อนที่สาเหตุนั้นๆ จะเข้ามาเกี่ยวข้อง (เช่นยังไม่ทันได้กินข้าวก็อิ่มเสียแล้ว) แต่หมายความว่าสิ่งที่เกิดทีหลังสามารถเป็นสาเหตุของสิ่งที่เกิดก่อนได้ เช่น ลูก (เกิดทีหลัง) ฆ่าพ่อ (ที่เกิดก่อน) หรือ การที่จะสร้างเจดีย์ (เกิดทีหลัง) เป็นสาเหตุของการสร้างนักรัณ (ที่เกิดก่อน) เป็นต้น ดังนั้น ปัจฉาชาติปัจจัยจึงไม่ได้หมายความว่าสาเหตุเกิดทีหลังผลในแง่ของเวลาได้ แต่ผลทุกอย่างต้องเกิดทีหลังสาเหตุ ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า ฮูมและพุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะคล้ายคลึงกันว่าสาเหตุต้องมาก่อนผล

(๓) สาเหตุต้องเกิดขึ้นด้วยกันกับผล (constant conjunction)

ฮูมเห็นว่า สิ่งที่เรียกว่าสาเหตุและผลจะมีอยู่ด้วยกันหรือตามกันมาในลักษณะเดิม (๑ กับ ๒) อย่างสม่ำเสมอทุกครั้งเป็นประจำ กล่าวคือ ทุกครั้งที่ปรากฏเหตุการณ์หนึ่ง(สาเหตุ)ก็จะมีอีกเหตุการณ์หนึ่ง(ผล)เกิดตามมาเสมอ เช่น ทุกครั้งที่ลมพัด กังหันก็จะหมุนเสมอ ทุกครั้งที่ฝนตก ถนนก็จะเปียกเสมอ ทุกครั้งที่เราปล่อยก้อนหินจากมือ ก้อนหินจะตกลงสู่พื้นดินเสมอ ทุกครั้งที่ลูกบิลเลียดสีดาเคลื่อนที่ไปกระทบลูกบิลเลียดสีขาว ลูกบิลเลียดสีขาวจะเคลื่อนที่ไปเสมอ เป็นต้น เหตุการณ์เหล่านี้เป็น

เหตุการณ์ที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาเสมอ ฮูมสนใจเฉพาะเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างสม่ำเสมอในลักษณะนี้เท่านั้น ส่วนเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบ่อยแต่ยังมีตัวอย่างขัดแย้งบ้าง เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบ้าง หรือเหตุการณ์แปลกประหลาด ฮูมจะไม่ถือว่ามันเกี่ยวข้องกับความเป็นสาเหตุ เพราะความเป็นสาเหตุของฮูมจะเกี่ยวกับเหตุการณ์สองเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นด้วยกันอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ลักษณะของความเป็นสาเหตุนี้มีจุดอ่อน คือไม่ได้กล่าวถึงสาเหตุและผลที่ไม่ได้มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ พุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่าสาเหตุบางอย่างก็ให้ผลเหมือนเดิม แต่สาเหตุบางอย่างไม่จำเป็นที่จะต้องให้ผลเหมือนเดิม สาเหตุที่ให้ผลเหมือนเดิมเสมอนี้เรียกว่า ปัจจัยที่จำเป็น (necessary cause) หรือเงื่อนไขจำเป็น (necessary conditions) ส่วนสาเหตุที่ไม่จำเป็นต้องให้ผลอย่างเดิมเรียกว่า ปัจจัยที่ไม่จำเป็น (unnecessary cause)^๕ ในปัจจัย ๒๔ ปัจจัยบางอย่างก็จัดเป็นปัจจัยที่จำเป็น แต่บางอย่างก็จัดไม่ได้ เช่น อารัมมณปัจจัยนั้นไม่จำเป็นว่าต้องนำไปสู่ผลแบบเดิม เช่นคำชมของเพื่อนว่า “แหมวันนี้ขยันจังนะ” ในบางวันอาจทำให้เรายิ้ม แต่บางวันอาจทำให้เราไม่ชอบ แต่กัมมปัจจัยนั้นจำเป็นต้องส่งผลเหมือนเดิม กรรมดีย่อมเป็นปัจจัยของวิบากที่ดี กรรมชั่วย่อมเป็นปัจจัยของวิบากที่ชั่วเสมอ อันที่จริง วิถีพิจารณาว่าปัจจัยประเภทใดเป็นปัจจัยที่จำเป็นหรือไม่อาจทำได้โดยการเทียบเคียงกับ “กฎธรรมชาติ ๕ อย่าง” ที่พุทธปรัชญาเถรวาทสอน กฎธรรมชาติทั้งห้าอย่างนี้พุทธปรัชญาเถรวาทสอนว่าเป็นสิ่งที่แน่นอนตายตัว ไม่อาจผันแปรเป็นอย่างอื่น เหตุปัจจัยอันใดแก่ปัจจัยในทางจริยศาสตร์นั้นอาจสงเคราะห์เข้าในกรรมนิยามและจิตนิยาม กัมมปัจจัยอาจสงเคราะห์เข้าในกรรมนิยาม มัคคปัจจัยอาจสงเคราะห์เข้าในธรรมนิยาม วิปากปัจจัยอาจสงเคราะห์เข้าในกรรมนิยามเป็นต้น ปัจจัยตัวใดที่ไม่ชัดเจนว่าควรสงเคราะห์เข้าในนิยามข้อใดก็อาจพิจารณาได้ว่าเป็นปัจจัยที่ไม่จำเป็นเช่นอาเสวนปัจจัยที่หมายถึงความคุ้นเคยกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง คนสองคนอยู่ใกล้ชิดปราศรัย คนหนึ่งอาจซึมซับเอาสิ่งดี ๆ ในตัวปราศรัยมาไว้ในตน ส่วนอีกคนกลับไม่ นี่คือตัวอย่างที่แสดงว่าความคุ้นเคยไม่จำเป็นต้องส่งผลเหมือนกันเสมอไป^๖ ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าสาเหตุบางอย่างต้องเกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอไป แต่สาเหตุบางอย่างก็ไม่จำเป็นที่จะต้องเกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอไป ซึ่งจะแตกต่างจากทัศนะของฮูม เพราะฮูมถือว่าสาเหตุต้องเกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ คือ ก. ต้องเกิดขึ้นด้วยกันกับ ข. เสมอ ทุกครั้งที่ มี ก. ก็จะมี ข. เกิดตามมาเสมอ

จากที่กล่าวถึงลักษณะของความเป็นสาเหตุของฮูมในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทมาจะเห็นว่า พุทธปรัชญาเถรวาทมองว่าลักษณะของความเป็นสาเหตุของฮูมมีจุดอ่อนอยู่ ๒ ประการ คือ (๑) ลักษณะของความเป็นสาเหตุของฮูมไม่ได้กล่าวถึงการที่สาเหตุสามารถเกิดขึ้นไกลกันกับผลได้ทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ และ (๒) ไม่ได้กล่าวถึงสาเหตุและผลที่ไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันหรือมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ

๔.๑.๓ ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล

เมื่อกล่าวถึงแนวคิดความเป็นสาเหตุ (causation) ในวงการปรัชญา จะมีแนวคิดความเป็นสาเหตุที่แตกต่างกันอยู่สองแบบ แบบแรกคือแบบที่ไม่เชื่อว่ามีสิ่งที่เรียกว่า “ความสัมพันธ์กันอย่าง

^๕ สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญาในอภิปรัชญา, หน้า ๔๓๐.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๑-๔๓๒.

จำเป็น” (necessary connection) ไต ๆ ทั้งสิ้น แนวคิดแบบที่สองตรงข้ามกับแนวคิดแบบแรก คือเชื่อว่าสิ่งที่เรียกว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นนั้นมีอยู่จริง และการที่มีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลก็แสดงว่าจะต้องมีอะไรบางอย่างในทางอภิปรายรองรับความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นนี้ ส่วนสิ่งนั้นจะเป็นอะไรก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง^๗ เราอาจเข้าใจความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลได้ว่า ก. เป็นสาเหตุของ ข. หมายความว่า ข. ต้องเกิดเพราะ ก. เกิด และ ข. จะไม่เกิดเว้นแต่ ก. เกิด กล่าวคือระหว่าง ก. และ ข. ซึ่งเป็นสาเหตุและผล จะต้องมีความสัมพันธ์พิเศษต่อกัน นั่นคือ ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ความจำเป็น เราจะอนุมานการมีอยู่ของสิ่งหนึ่งจากอีกสิ่งหนึ่งได้ก็ต่อเมื่อสิ่งทั้งสองมีความสัมพันธ์กันอย่างนั้นเสมอ และไม่อาจเป็นอย่างอื่นได้ ถ้ามีสิ่งหนึ่งเมื่อใดก็จำเป็นจะต้องมีอีกสิ่งหนึ่งด้วย และเมื่อใดสิ่งนี้ไม่มี อีกสิ่งก็ไม่อาจจะมีได้ แต่ต้องไม่เข้าใจว่าความจำเป็นที่ว่าเป็นนี้คือความจำเป็นตามหลักตรรกวิทยา หรือเราสามารถนิรนัยผลจากสาเหตุได้ แต่หมายถึงความสัมพันธ์ที่ต้องอาศัยประสบการณ์สังเกตจากข้อเท็จจริงว่า ถ้าไม่มี ก. แล้วจะมี ข. ไม่ได้ ตัวอย่างความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นในความหมายนี้เช่น เหล็ก ถ้าปล่อยไว้ให้ถูกออกซิเจน ก็จะทำให้เกิดสนิม ประโยคนี้อาจไปพ้องกับรูปประโยคทางตรรกวิทยา แต่มีข้อแตกต่างอยู่ที่ว่า ข้อความที่เกี่ยวกับความเป็นสาเหตุจะต้องมีข้อเท็จจริง (fact) ตอบสนอง คือ ปรากฏการณ์เกิดขึ้นจริง ตามกระแสของข้อความนั้น ส่วนที่เป็นตรรกวิทยาไม่คำนึงถึงข้อเท็จจริง

จากแนวคิดความเป็นสาเหตุสองแบบดังกล่าวข้างต้น ฮูมมีแนวคิดความเป็นสาเหตุแบบที่หนึ่งคือ ปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล (necessary connection) เพราะว่าความสัมพันธ์ระหว่างสาเหตุและผลไม่ใช่ความสัมพันธ์เชิงตรรกะ (logical) เช่น สมมติมีลูกบิลเลียด ข. วางอยู่บนโต๊ะ และมีลูกบิลเลียด ก. วิ่งมาชนลูกบิลเลียด ข. ลูกบิลเลียด ข. ซึ่งเดิมอยู่นิ่งจะเคลื่อนที่ ในกรณีนี้คนทั่วไปถือว่า การเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. เป็นสาเหตุให้ลูกบิลเลียด ข. เคลื่อนที่ แต่ฮูมเห็นว่าความสัมพันธ์ในเหตุการณ์ดังกล่าวไม่ใช่ความสัมพันธ์เชิงตรรกะ หมายความว่า การเคลื่อนที่ออกไปของลูกบิลเลียด ข. ไม่ได้เป็นข้อสรุปของการที่ลูกบิลเลียด ก. เคลื่อนที่เข้ามาประชิด เนื่องจากเราสามารถที่จะนึกถึงผลลัพธ์ได้อีกหลายทางโดยไม่ขัดแย้งในทางตรรกะใด ๆ ฮูมเห็นว่าเราไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล สังเกตเห็นได้แต่ความสัมพันธ์เชิงข้อเท็จจริง (factual relation) ๓ ประการ คือ (๑) สิ่งที่ถูกเรียกว่าสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่มีอยู่หรือเกิดขึ้นใกล้เคียงกัน ในแง่ของเวลาและสถานที่ (contiguity in time and place) เช่น การเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. เกิดขึ้นใกล้กันกับการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ข. เสมอ (๒) สิ่งที่ถูกเรียกว่าสาเหตุจะมีอยู่หรือเกิดขึ้นก่อนผล (priority in time) เช่น การเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. เกิดขึ้นก่อนการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ข. เสมอ (๓) สิ่งที่ถูกเรียกว่าสาเหตุและผลจะมีอยู่ด้วยกันหรือตามกันมาในลักษณะเดิม (๑ กับ ๒) อย่างสม่ำเสมอทุกครั้งเป็นประจำ (constant conjunction) เช่น การเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. เกิดขึ้นด้วยกันกับการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ข. เสมอ กล่าวคือ ทุกครั้งที่ลูกบิลเลียด ก. เคลื่อนที่ไปสัมผัสลูกบิลเลียด ข. ลูกบิลเลียด ข. จะเคลื่อนที่ไปเสมอ เราสังเกตเห็นได้แต่เพียงเท่านั้น เราไม่เคยสังเกตเห็นสายใยความสัมพันธ์ระหว่างการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. กับการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ข.

^๗ ดูรายละเอียดใน สมภาร พรหมทา, กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท, หน้า ๙๗-๙๘., สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญาในอภิปรัชญา, หน้า ๓๘๖-๓๙๓, ๔๕๓.

เราสังเกตเห็นได้แต่ความสืบเนื่องของเหตุการณ์ (succession of events) คือ การเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. การสัมผัสกันของลูกบิลเลียดทั้งสอง และการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ข. เท่านั้น สุมเห็นว่าการที่เรามีประสบการณ์กับความสัมพันธ์เชิงข้อเท็จจริง (factual relation) ๓ ประการดังกล่าวข้างต้น จะส่งอิทธิพลบางอย่างต่อจิตใจของเรา ถ้าหากเราสังเกตและรับรู้รูปแบบของการเกิดขึ้นของเหตุการณ์ดังกล่าวบ่อย ๆ เราก็มีแนวโน้มที่จะคาดหวังว่ารูปแบบดังกล่าวจะเกิดขึ้นซ้ำอีก ซึ่งเป็นไปตามทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพ (association of ideas) กล่าวคือ เราจะจินตนาการนำเอาสิ่งที่เห็นขณะนี้โยงเข้ากับสิ่งที่จำได้ว่าเคยเห็นมาด้วยกันหรือตามมาเสมอ ทั้งที่ขณะนี้จริง ๆ ยังไม่เห็นมัน สุมเห็นว่าเป็น “นิสัย” ของมนุษย์โดยปกติ ดังนั้น สุมจึงเห็นว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นผลงานของจิตโดยการจินตนาการ คือเป็นสิ่งที่เราสร้างขึ้นจากการอนุมานสาเหตุ

จะเห็นได้ว่า ข้อสรุปของสุมก็คือความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริงในโลกธรรมชาติ เหตุผลที่สุมนำมาอ้างเพื่อสรุปเช่นนี้มีอยู่ ๒ ข้อหลัก ๆ คือ (๑) มนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ สังเกตเห็นได้แต่เพียงความสืบเนื่องของเหตุการณ์ (succession of events) เท่านั้น (๒) ในความเป็นจริงแล้ว ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการหรือสร้างขึ้นจากการอนุมานสาเหตุ ซึ่งเป็นไปตามทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพ

พุทธปรัชญาเถรวาทไม่เห็นด้วยกับข้อสรุปของสุมที่ว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริงในโลกธรรมชาติ เพราะพุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในโลกธรรมชาติ พุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่าข้ออ้างทั้ง ๒ ข้อที่สุมนำมาเพื่อสนับสนุนข้อสรุปนั้นไม่สามารถสนับสนุนข้อสรุปได้จริง เพราะข้ออ้างทั้ง ๒ นั้นมีข้อบกพร่องหรือจุดอ่อนอยู่ กล่าวคือ

๑. การที่มนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ หรือไม่เคยสังเกตเห็นสาเหตุที่เป็นพลังผลักดัน (power) ให้เกิดผล ไม่ได้หมายความว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ หรือสาเหตุที่เป็นพลังผลักดันให้เกิดผลไม่มีอยู่จริง ยกตัวอย่างเช่น ลูกบิลเลียด ก. เคลื่อนที่มาชนลูกบิลเลียด ข. แล้วลูกบิลเลียด ข. ก็เคลื่อนที่ไป ในกรณีนี้คนทั่วไปเห็นว่าการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. เป็นสาเหตุของการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ข. หรือการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ข. เป็นผลมาจากการเคลื่อนที่เข้าชนของลูกบิลเลียด ก. สำหรับสุม สิ่งที่เราสังเกตเห็นคือการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. การสัมผัสกันของลูกบิลเลียดทั้งสอง และการเคลื่อนที่ไปของลูกบิลเลียด ข. เราไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. และลูกบิลเลียด ข. กล่าวอีกนัยหนึ่ง เราไม่เคยสังเกตเห็นว่าลูกบิลเลียด ข. เคลื่อนที่ไปเพราะอะไร เราเห็นแต่ความสืบเนื่องของเหตุการณ์เท่านั้น แต่ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท การเคลื่อนที่ไปของลูกบิลเลียด ข. (ผล) ต้องมีสาเหตุ การที่สุมไม่เคยสังเกตเห็นสาเหตุที่ทำให้ลูกบิลเลียด ข. เคลื่อนที่นั้นไม่ได้หมายความว่า สาเหตุที่ทำให้ลูกบิลเลียด ข. เคลื่อนที่ไม่ได้อยู่จริง สาเหตุที่ทำให้ลูกบิลเลียด ข. เคลื่อนที่ก็คือ “แรงผลัก” จากการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. (การเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. ก็มีสาเหตุเช่นเดียวกัน) แรงผลักจากการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. นี่เป็นสิ่งที่อยู่พ้นการรับรู้ด้วยประสาทสัมผัส ถ้าถือตามแนวคิดของสุม แรงผลักที่ว่ามันก็ไม่มีอยู่จริง เพราะไม่อาจมีรอยประทับหรือไม่อาจสังเกตเห็นได้โดยตรง นอกจากแรง

ผลึกนี้แล้ว วิทยาศาสตร์ก็ถือว่า “แรง” ในโลกธรรมชาติมีอยู่หลายชนิด แรงทุกชนิดที่ช่วยให้วัตถุเคลื่อนที่หรือยึดสิ่งต่าง ๆ ให้อยู่ด้วยกันประกอบไปด้วยแรงพื้นฐานสามชนิด ได้แก่ แรงไฟฟ้าสถิตย์ แรงแม่เหล็ก และแรงโน้มถ่วง ตัวอย่างของแรงไฟฟ้าสถิตย์ก็เช่นการถูลูกโป่งกับผาผนังทำให้เกิดแรงไฟฟ้าสถิตย์ ซึ่งทำให้ลูกโป่งสามารถติดอยู่กับผาผนังได้ ตัวอย่างของแรงแม่เหล็กก็เช่นแรงที่อยู่ระหว่างตัวแม่เหล็กกับที่หนีบกระดาษโลหะ ช่วยทำให้ที่หนีบกระดาษติดอยู่กับตัวแม่เหล็ก ส่วนตัวอย่างของแรงโน้มถ่วงก็เช่นแรงที่ทำให้อะไรก็ตามที่เราทำหลุดออกจากมือ หล่นลงสู่พื้น^๘ แรงเหล่านี้เป็นสิ่งที่อยู่พื้นฐานการรับรู้ด้วยประสาทสัมผัส แต่ก็มีอยู่จริง ถ้าถือตามปรัชญาของฮูมก็ต้องกล่าวว่าแรงเหล่านี้ไม่มีอยู่จริง นอกเหนือจาก “แรง” เหล่านี้แล้วต่อมามองการวิทยาศาสตร์ก็พบว่ายังมีของอื่น ๆ อีกมากที่ถ้าเอาประสาทสัมผัสเป็นตัววัดก็ต้องยอมรับว่าสิ่งเหล่านี้ไม่มีตัวตนอยู่จริง แต่การจะปฏิเสธว่าไม่มีสิ่งเหล่านี้ ก็จะเป็นเรื่องแปลกประหลาด เช่น สิ่งที่เราเรียกว่า “ไฟฟ้า” ตัวตนแท้ ๆ ของไฟฟ้านั้นไม่มีใครรู้ว่าหน้าตาเป็นอย่างไร แต่สิ่งนี้เองที่ทำให้พัดลมหมุน โทรศัพท์มีภาพและเสียง คอมพิวเตอร์ทำงานในรูปแบบต่าง ๆ ได้ ถ้าถือเคร่งตามแนวคิดของฮูม ไฟฟ้านั้นไม่มี เพราะสัมผัสด้วยประสาทสัมผัสไม่ได้ คนที่ถูกไฟดูดนั้นอาจรู้สึกชาหรือเจ็บปวด แต่ความรู้สึกนั้นก็มาจากการถูกกระทำด้วยสิ่งที่เราเชื่อว่าเป็นไฟฟ้า ปรากฏไฟที่เราเห็นเวลาที่ฟ้าผ่านั้นก็ไม่ใช่ตัวไฟฟ้า หากแต่เป็นผลอันเกิดจากกระแสไฟฟ้า ในทางวิทยาศาสตร์สมัยปัจจุบัน คำว่า อิเล็กตรอน อนุภาค เป็นต้นก็เช่นเดียวกับไฟฟ้าหรือแรงชนิดต่าง ๆ คือไม่มีใครรู้ว่าหน้าตาหรือมีตัวตนแท้ ๆ อย่างไร ชื่อเหล่านี้เกิดจากการอนุมานทั้งสิ้น แต่การอนุมานนั้นวิทยาศาสตร์ก็ยอมรับ เพราะเป็นการอนุมานในกรอบของปรากฏการณ์ที่สามารถพิสูจน์ทดลองและยืนยันผลด้วยประสาทสัมผัสได้ เช่น แม้เราจะไม่อาจเห็นตัวไฟฟ้า แต่เราก็ต้องเชื่อว่ามันมีอยู่ เพราะทุกครั้งที่เสียบปลั๊กพัดลมพัดลมนั้นจะหมุน ตรงกันข้าม ถ้าถอดปลั๊กออก พัดลมจะหยุดทันที^๙ ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า การที่เราไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ หรือไม่เคยสังเกตเห็นสาเหตุที่เป็นพลังผลักดันให้เกิดผล ไม่ได้หมายความว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลหรือสาเหตุที่เป็นพลังผลักดันให้เกิดผลไม่มีอยู่จริง สาเหตุที่เป็นพลังผลักดันให้เกิดผลมีอยู่โดยไม่ขึ้นกับเราว่าจะสังเกตเห็นมันหรือไม่

๒. ข้ออ้างที่สองที่ฮูมยกขึ้นมาเพื่อปฏิเสธความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างเป็นจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลก็คือ ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการหรือสร้างขึ้นจากการอนุมานสาเหตุ ซึ่งเป็นไปตามทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพ กล่าวคือ การที่เราสังเกตเห็นสิ่งหลายสิ่งที่อยู่ในประเภทเดียวกันเกิดก่อน และเห็นว่าสิ่งที่อยู่ในอีกประเภทหนึ่งเกิดตามมาในเวลาและสถานที่ใกล้เคียงกันในลักษณะเดิมทุกครั้งเป็นประจำ ทำให้เราจำความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นซ้ำ ๆ กันหลายครั้งระหว่างสิ่งสองสิ่งได้ รวมทั้งจำมโนภาพของสิ่งที่เกิดก่อนและสิ่งที่เกิดตามมา และเคยชินกับการที่มีมโนภาพหนึ่งแล้วก็มีอีกมโนภาพหนึ่งตามมา ถึงแม้ว่าสิ่งที่เกิดก่อนกับสิ่งที่เกิดหลังจะเป็นอิสระไม่ขึ้นแก่กัน เป็นสองสิ่งที่แยกออกจากกันได้ แต่การที่เราเคยชินกับการเห็นมันมาใกล้เคียงกันหรือตามกันมาเสมอทุกครั้ง และไม่เคยเห็นเป็นอย่างอื่น ลักษณะเช่นนี้ได้ก่อให้เกิดความรู้สึกบางอย่างขึ้นในจิตคือเราจะจินตนาการนำเอาสิ่งที่เห็นขณะนี้โยงเข้ากับสิ่งที่จำได้ว่าเคยเห็นมาด้วยกันหรือ

^๘ Neil Ardley, พลังงานและแรงนานาชนิด, หน้า ๘.

^๙ สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก, หน้า ๓๔๒-๓๔๓.

ตามมาเสมอ ทั้งที่ขณะนี้จริง ๆ เรายังไม่เห็นมัน ตัวอย่างเช่น ถ้าเราเคยเห็นลูกบิลเลียด ก. วิ่งมาชนลูกบิลเลียด ข. แล้วลูกบิลเลียด ข. ก็เคลื่อนที่ ทุกครั้งที่เราเห็นจะเป็นเช่นนี้เสมอ ไม่เคยเป็นอย่างอื่น เมื่อเห็นบ่อยเข้าเราย่อมจำได้ และเมื่อใดก็ตามถ้าเราเห็นลูกบิลเลียด ก. วิ่งเข้ามาหาลูกบิลเลียด ข. เราจะอนุมานต่อไปทันทีโดยไม่ลังเลว่าลูกบิลเลียด ข. จะถูกชนและเคลื่อนที่อย่างที่เคยเห็นมาในอดีต คือสรุปว่าจะต้องมีผลคือการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ข. เกิดขึ้นเมื่อมีสาเหตุคือการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. ที่กำลังวิ่งมาจะชน การสรุปของเราเกิดขึ้นก่อนจะเห็นลูกบิลเลียด ข. เคลื่อนที่ เราเชื่อมโยงสิ่งที่เห็นขณะนี้กับสิ่งที่จำได้ว่าเคยเห็นเป็นประจำ การเชื่อมโยงนี้เป็นความรู้สึกที่จิตไม่อาจฝันได้จากการเห็นการเกิดขึ้นซ้ำ ๆ กันของการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียด ก. และ ข. ในอดีตจนเคยชิน สวมเห็นว่านี่เป็น “นิสัย” ของมนุษย์โดยปกติ กล่าวคือ ตามแนวคิดแบบประสบการณ์นิยม (empiricism) ของเขา ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่จิตของเราสร้างขึ้น ผ่านการเชื่อมโยงมโนภาพต่าง ๆ (association of ideas)

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลไม่ใช่สิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการ เพราะหากความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการตามทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพ (principles of association) เราก็อาจจะเชื่อมโยงเหตุการณ์เหล่านี้ทั้งหมดว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน ตัวอย่างเช่น เราเชื่อมโยงการเคลื่อนที่เข้าชนของลูกบิลเลียด ก. ว่าเป็นสาเหตุของการเคลื่อนที่ไปของลูกบิลเลียด ข. แต่เราไม่เชื่อมโยงกลางวันว่าเป็นสาเหตุของกลางคืน เราเชื่อมโยงการที่ลมพัดว่าเป็นสาเหตุของการที่กังหันหมุน แต่ไม่เชื่อมโยงสัญญาณไฟจราจรสีเขียวว่าเป็นสาเหตุของสัญญาณไฟจราจรสีแดง เราเชื่อมโยงการที่ฝนตกว่าเป็นสาเหตุของการที่ถนนเปียก แต่ไม่เชื่อมโยงฟ้าแลบว่าเป็นสาเหตุของฟ้าร้อง เป็นต้น เหตุการณ์เหล่านี้เป็นเหตุการณ์ที่เมื่อมีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอทุกครั้งเหมือนกัน คือ ลูกบิลเลียด ก. เคลื่อนที่มาชนลูกบิลเลียด ข. แล้วลูกบิลเลียด ข. ก็เคลื่อนที่ไป, กลางวันแล้วก็กลางคืน, ลมพัดแล้วก็กังหันก็หมุน, สัญญาณไฟจราจรเขียวแล้วก็สัญญาณไฟจราจรสีแดง, ฝนตกแล้วก็ถนนก็เปียก, ฟ้าแลบแล้วก็ฟ้าร้อง แต่ที่เราเชื่อมโยงบางเหตุการณ์ว่าเป็นสาเหตุและผลของกันเพราะว่าเหตุการณ์ทั้งสองนั้นมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันอยู่ ด้วยความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันนี้เองเราจึงเชื่อมโยงเหตุการณ์สองเหตุการณ์นั้นว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน ส่วนเหตุการณ์บางเหตุการณ์แม้จะมาด้วยกันหรือตามกันมาอย่างสม่ำเสมอ แต่ระหว่างเหตุการณ์ทั้งสองนั้นไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกัน เราจึงไม่เชื่อมโยงว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน ดังนั้น จะเห็นว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลไม่ใช่สิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการจากการเห็นเหตุการณ์สองเหตุการณ์มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ เพราะมีเหตุการณ์สองเหตุการณ์มากมายที่มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ แต่ในจำนวนเหตุการณ์เหล่านี้ บางเหตุการณ์เราเชื่อมโยงว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน แต่บางเหตุการณ์เราไม่เชื่อมโยงว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน ที่ไม่เชื่อมโยงก็เพราะว่าระหว่างเหตุการณ์ทั้งสองนั้นมันไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันในฐานที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งหนึ่งเป็นผล ด้วยเหตุนี้ แนวคิดความเป็นสาเหตุของฮูมที่มีพื้นฐานอยู่บนทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพจึงมีข้อบกพร่อง เพราะไม่สามารถแยกแยะเหตุการณ์สองเหตุการณ์ที่มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอซึ่งเป็นเรื่องของความบังเอิญออกจากเหตุการณ์สองเหตุการณ์ที่มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอซึ่งเป็นเรื่องของความเป็นสาเหตุได้

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลมีอยู่จริง เพราะสิ่งทั้งหลายล้วนเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับสลายไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ตามอำนาจของเทพเจ้า และความบังเอิญ ความเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาลล้วนเป็นไปตามหลักกฎจลสมุปาทแบบหลักทั่วไป หลักทั่วไปพูดเอาไว่กว้าง ๆ ว่า

๑. เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี

๒. เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี

“สิ่งนี้” ในข้อความแรกหมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นสาเหตุ ส่วน “สิ่งนี้” ในข้อความหลังหมายถึงสิ่งที่ทำหน้าที่เป็นผล “สิ่งนี้” ในข้อความทั้งสองนี้ก็คือทุกสิ่งในจักรวาล แต่ทั้งนี้มีข้อแม้ว่า สิ่งที่จะเข้าหลักนี้ได้ต้องมีความสัมพันธ์กันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผลเท่านั้น หลักข้างต้นนี้เมื่อแปลเป็นภาษาธรรมดาจะมีความหมายว่าพุทธปรัชญาเชื่อว่ามีความเป็นระเบียบในธรรมชาติ ความเป็นระเบียบนี้สังเกตได้จากการที่สาเหตุอย่างเดียวกันจะก่อให้เกิดผลที่เหมือนกันเสมอ จะอย่างไรก็ตาม หลักทั่วไปนี้เพียงแต่บอกกว้าง ๆ ว่า ถ้าสิ่งใดสิ่งหนึ่งจะเกิดขึ้นต้องมีสาเหตุสนับสนุน โดยไม่มีการระบุงไปว่า สิ่งนั้นคืออะไร และสาเหตุนั้น ๆ ประกอบด้วยอะไรบ้าง

หลักทั่วไปมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าหลักอิทัปปัจจยตา หลักอิทัปปัจจยตานี้มีเนื้อหาครอบคลุมทุกสิ่งในจักรวาล ดังนั้น หลักอิทัปปัจจยตาจึงเป็นหลักความเป็นสาเหตุทั่วไป (The General Principle of Causation) หลักธรรมเรื่อง “นิยาม ๕” นั้นว่าไปแล้วก็คือการขยายความหลักอิทัปปัจจยตาให้แตกแขนงออกไป แม้แตกแขนงแล้วเช่นนี้นิยามแต่ละอย่างก็ยังคงอยู่ในรูปหลักทั่วไปอยู่นั่นเอง แต่เป็นหลักทั่วไปภายในกรอบเนื้อหาอย่างใดอย่างหนึ่งคือวัตถุที่ไร้ชีวิต สิ่งมีชีวิต กรรม จิต และธรรม นิยามทั้ง ๕ อย่างนั้น ได้แก่ อุตุนิยาม (physical Laws) พืชนิยาม (biological laws) จิตนิยาม (psychic laws) กรรมนิยาม (laws of Karma) และธรรมนิยาม (general law of cause and effect) ธรรมนิยามนี้ก็คือหลักอิทัปปัจจยตา เป็นหลักที่รวมเอาานิยามทุกข้อทั้งหมดเข้าไว้ด้วยกัน นิยามสี่ข้อข้างต้นรวมอยู่ในธรรมนิยามนี้ ธรรมนิยามเป็นกฎใหญ่ที่ครอบคลุมกฎทุกกฎ ส่วนนิยามสี่ข้อข้างต้นเป็นกฎย่อยที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเฉพาะเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ธรรมนิยามมีเนื้อหาว่า “ทุกสิ่งล้วนอิงอาศัยกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล” พุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะว่าสรรพสิ่งในจักรวาลล้วนอิงอาศัยกัน ทัศนะดังกล่าวนี้ถูกบรรจุไว้ในหลักธรรมนิยาม หลักนี้เป็นการพูดเอาไว่กว้าง ๆ โดยไม่เจาะจงว่าอะไรบางอย่างที่อิงอาศัยกัน ส่วนนิยามสี่ข้อนั้นพูดเจาะจงถึงบางสิ่งในจักรวาล นิยามเหล่านี้จึงเป็นกฎย่อย จะอย่างไรก็ตาม นิยามทั้งหมดนี้มีเนื้อหาตรงกันอยู่อย่างหนึ่งคือ เชื่อในความเป็นระเบียบ สม่่าเสมอ แน่นอน ระหว่างสิ่งที่ เป็นสาเหตุและสิ่งที่ เป็นผล

หลักทั่วไปนั้นถูกนำไปประยุกต์ใช้เพื่ออธิบายกระบวนการเกิดขึ้นและดับไปของทุกขจึงกลายเป็นกฎจลสมุปาทแบบหลักประยุกต์ หลักนี้บอกว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้” และบอกว่า “เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ) โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวล

นี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้”^{๑๐} หลักนี้ใช้ได้กับสิ่งมีชีวิตโดยเฉพาะอย่างยิ่งชีวิตมนุษย์ ดังนั้น หลักนี้จึงเป็น หลักความเป็นสาเหตุเฉพาะ (The Special Principle of Causation)

หลักปฏิจางสมุปาททั้งสองดังกล่าวข้างต้น กล่าวว่า สรรพสิ่งมีความเป็นระเบียบ สม่่าเสมอ และกฎเกณฑ์ที่แน่นอน เมื่อมีสาเหตุสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกัน ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความเป็นสาเหตุโดยนัยหนึ่งก็คือความเป็นระเบียบนั่นเอง ความเป็นระเบียบนี้สังเกตได้จากการที่สาเหตุอย่างเดียวกันจะก่อให้เกิดผลที่เหมือนกันเสมอ ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท เวลาที่เรากล่าวว่า ก. เป็นสาเหตุของ ข. ไม่ได้มีความหมายแค่เพียงว่า มี ก. แล้วก็มี ข. เท่านั้น หากแต่หมายถึงว่า ทุกครั้งที่มี ก. จะมี ข. ตามมาเสมอ ความเป็นสาเหตุในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทจึงมีความหมายคลุมไปถึงความเป็นระเบียบ, ความสม่ำเสมอ, และความแน่นอนไม่ผิดเพี้ยนด้วย ยกตัวอย่างเช่น

(๑) เมื่อมีต้นหา ก็มีอุปาทาน ต้นหาคือสาเหตุ อุปาทานคือผล ทุกครั้งที่มีต้นหา ก็ต้องมีอุปาทาน มนุษย์ทุกคนไม่ว่าจะอยู่ที่ไหนเมื่อไร ไม่ว่าอดีต อนาคต ปัจจุบัน เมื่อมีต้นหาแล้ว อุปาทานย่อมเกิดตามขึ้นมาโดยจำเป็น จะอย่างไรก็ตาม ต้นหาก็คือว่าอยู่โดด ๆ โดยไม่ต้องอิงอาศัยสิ่งอื่น ต้นหานั้นมีปัจจัยต่าง ๆ เกื้อหนุนอยู่ ปัจจัยที่เกื้อหนุนต้นหาให้เกิดขึ้นดำรงอยู่และดำเนินต่อไปก็คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา ปัจจัยเหล่านี้เป็นปัจจัยที่เกื้อหนุนต้นหา ช่วยให้ต้นหาสามารถก่อให้เกิดอุปาทาน ดังนั้น ปัจจัยเหล่านี้จึงจัดเป็น “ปัจจัยร่วม” สำหรับการเกิดอุปาทานด้วย เมื่อมีปัจจัยสำหรับการเกิดอุปาทานเพียงพอ อุปาทานก็เกิด ตรงกันข้าม หากปัจจัยสำหรับการเกิดอุปาทานไม่เพียงพอ อุปาทานก็ไม่เกิด

(๒) เมื่อมีองค์ประกอบครบทั้งสามอย่าง คือ เชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟก็ติด เชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจนคือสาเหตุ ไฟติดคือผล ทุกครั้งที่มีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟก็ติด นั่นคือหากปัจจัยสำหรับการเกิดไฟครบหรือเพียงพอ ไฟก็ติด ตรงกันข้าม หากปัจจัยสำหรับการเกิดไฟไม่ครบหรือไม่เพียงพอ ไฟก็ไม่ติด เช่น กระแสลมพัดเอาความร้อนออกไปจากจุดที่ติดไฟ ทำให้ไฟที่ติดอยู่ดับแล้วดับ หรือพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ การขาดความร้อนทำให้ไฟไม่ติด เมื่อไฟติดเรานิดน้ำยาดับเพลิงไปที่ต้นไฟ ไฟก็ดับเพราะน้ำยาดับเพลิงได้เข้าไปแทนที่ออกซิเจน เมื่อขาดออกซิเจนไฟก็ไม่ติด ดังนั้น ในกรณีที่เราต้องการให้ไฟติดจะต้องมีองค์ประกอบครบถ้วนคือ เชื้อเพลิง ออกซิเจน และความร้อน เมื่อองค์ประกอบทั้งหมดนี้มาประชุมกันครบ ไฟก็ติด เราเรียกองค์ประกอบทั้งสามที่รวมกันนี้ว่า สาเหตุเพียงพอ (sufficient cause)

(๓) เมื่อเราเอาเมล็ดมะม่วงเมล็ดหนึ่งไปเพาะ ผลปรากฏว่าต้นมะม่วงที่งอกออกมาจากเมล็ดนั้นพิการไม่สมบูรณ์ ปรากฏการณ์นี้พุทธปรัชญาเถรวาทอธิบายว่าสืบเนื่องมาจากเมล็ดมะม่วงนั้นได้รับความไม่สมบูรณ์จากต้นแม่ เมื่อมีความบกพร่องในสาเหตุกล่าวคือแม่ การที่ลูกซึ่งเป็นผลได้รับสืบทอดความบกพร่องนั้นมาก็นับว่าเป็นเรื่องปกติธรรมดา สาเหตุที่ไม่ปกติก่อให้เกิดผลที่ไม่ปกติ นับว่าเหมาะสมแล้ว ปรากฏการณ์นี้พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าดำเนินไปตามหลักพีชนิยาม

^{๑๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๓/๑-๖., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๗๙., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓/๙.

(๔) เมื่อกาลิเลโอทดลองทิ้งวัตถุที่มีน้ำหนักต่างกันลงจากที่สูง ผลปรากฏว่าตกลงพร้อมกัน เขาทดลองจนพอใจแล้วสรุปขึ้นเป็นกฎว่า “วัตถุที่มีน้ำหนักต่างกันเมื่อปล่อยลงสู่พื้นพร้อมกันจะตกถึงพื้นพร้อมกัน”^{๑๑} กฎดังกล่าวนี้เป็นกฎเฉพาะเกี่ยวกับเรื่องเฉพาะ อันได้แก่ การตกของวัตถุ กฎการตกของวัตถุข้างต้นบอกเราว่า เมื่อใดก็ตามที่เราทิ้งวัตถุตามที่บอกเอาไว้ ผลจะออกมาตามที่ทำนายไว้เสมอ นี่คือการเกี่ยวเนื่องระหว่างสองเหตุการณ์ เหตุการณ์แรกเป็นสาเหตุ เหตุการณ์หลังเป็นผล ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท กฎข้อนี้ของกาลิเลโอเป็นกฎย่อยอันหนึ่งของกฎอุทุนิยาม

จากตัวอย่างข้างต้น จะเห็นว่า พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าสรรพสิ่งมีความเป็นระเบียบ เมื่อมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ หมายความว่าพุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล กล่าวคือ เมื่อเรากล่าวว่า ก. เป็นสาเหตุของ ข. ไม่ได้มีความหมายแค่เพียงว่า มี ก. แล้วก็มี ข. เท่านั้น หากแต่หมายถึงว่า เมื่อ ก. เกิดแล้ว ข. จะไม่เกิดไม่ได้ และ ข. จะไม่เกิดเว้นแต่ ก. เกิด นั่นคือระหว่าง ก. และ ข. ซึ่งเป็นสาเหตุและผล จะต้องมีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น (necessary connection) หรือเรียกสั้น ๆ ว่าความจำเป็น ด้วยความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นนี้เองจึงทำให้เราเมื่อพบ ก. ก็สามารถอนุมานได้ว่า ข. จะต้องเกิดตามมา ก. ในที่นี้หมายถึงสาเหตุเพียงพอ เมื่อมีสาเหตุเพียงพอสำหรับการเกิดผล ผลจะต้องเกิดตามมาอย่างแน่นอน เราอาจเขียนความเข้าใจความเป็นสาเหตุว่าเป็นเรื่องของเงื่อนไขเพียงพอออกมาเป็นรูปแบบได้ว่า^{๑๒}

ก. เป็นสาเหตุของ ข. เมื่อและต่อเมื่อ ก. และ ข. เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริง และ ก. เพียงพอที่จะทำให้เกิด ข.

จะอย่างไรก็ตาม ในทัศนะของฮูม การเข้าใจความเป็นสาเหตุว่าเป็นเรื่องของเงื่อนไขเพียงพอก็ยังมีปัญหาอยู่ กล่าวคือ เมื่อเราพบว่าหากเห็นสิ่งหนึ่งจะเห็นอีกสิ่งหนึ่งตามมาเสมอ นั่นสิ่งที่เราสามารถสรุปได้ก็คือ “เท่าที่ผ่านมา เมื่อเห็นสิ่งนี้ จะเห็นสิ่งนั้นตามมาเสมอ” ข้อสรุปนี้ทำให้เราสามารถพยากรณ์ต่อไปว่า “ขณะนี้เรากำลังเห็นสิ่งนี้ มีความเป็นไปได้สูงที่เราจะเห็นสิ่งนั้นตามมาอย่างที่เคยเห็น” นั่นคือฮูมเข้าใจความเป็นสาเหตุว่าอยู่ในรูปของความน่าจะเป็น (probability) หรือมีลักษณะเป็นเชิงสถิติ (statistic) มากกว่าจะเป็นไปในเชิงกฎหรือในเชิงนิยัตินิยม (deterministic) ในแง่การเกิดขึ้นของเหตุการณ์หนึ่งไม่ได้รับประกันว่าจะเพียงพอที่จะทำให้อีกเหตุการณ์หนึ่งเกิดขึ้นด้วย เหตุการณ์นั้นเพียงแต่ทำให้โอกาสที่อีกเหตุการณ์หนึ่งจะเกิดขึ้นมีมากขึ้นเท่านั้น ยกตัวอย่างเช่น เราเห็นว่าเมื่อมีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟก็ติด ทุกครั้งที่เชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟจะติดเสมอ แต่ถ้ากล่าวตามทัศนะของฮูม เมื่อมีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ก็ไม่แน่ว่าไฟจะต้องติด หรือเมื่อเราเอาเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าว เมล็ดข้าวคือสาเหตุ ต้นข้าวคือผล ทุกครั้งที่นำเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าวเสมอ แต่สำหรับฮูม แม้เราจะเคยเอาเมล็ดข้าวไปเพาะแล้วได้ต้นข้าวเสมอ ก็ไม่แน่ว่าในการทำครั้งต่อไป เมื่อเอาเมล็ดข้าวไปเพาะจะต้องได้ต้นข้าวเสมอ เพราะระหว่างเมล็ดข้าวกับต้นข้าวมันไม่มีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น เป็นเพียงการที่มีสิ่งหนึ่งแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิด

^{๑๑} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์, หน้า ๗๙.

^{๑๒} พุฒวิทย์ บุณนาค, “ความเป็นสาเหตุ”, (สารานุกรมปรัชญาออนไลน์), แหล่งที่มา: <http://www.philospedia.net/causation.html> [๑๕ ม.ค. ๒๕๕๙].

ตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น การที่เรามีสัมพันธภาพเช่นนี้ทำให้เราไม่สามารถพยากรณ์อนาคตในเหตุการณ์ที่เราเชื่อว่าเกี่ยวข้องเป็นสาเหตุและผลของกันได้อย่างไม่มีทางผิด เพราะเหตุการณ์(ผล)ในอนาคตเป็นเพียงความน่าจะเป็นเท่านั้น

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ธรรมชาติมีความเป็นระเบียบ สม่ำเสมอ และกฎเกณฑ์ที่แน่นอน หากมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ และเราสามารถพยากรณ์อนาคตได้ ถ้าเรารู้สาเหตุทั้งหมดของมัน เช่น เมื่อมีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟก็ติด เชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจนเป็นสาเหตุ ส่วนการที่ไฟติดเป็นผล ทุกครั้งที่เชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจนไฟจะติดเสมอ ดังนั้น เมื่อเราเห็นองค์ประกอบ ๓ ประการครบถ้วน คือ เชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน เราย่อมสามารถพยากรณ์อนาคตได้ว่าไฟจะต้องติดอย่างแน่นอน เพราะสาเหตุอย่างเดียวกันจะก่อให้เกิดผลที่เหมือนกันเสมอ

ฮูมอาจโต้แย้งว่า เหตุการณ์บางอย่างนั้นเราไม่สามารถที่จะพยากรณ์หรือทำนายได้เลยว่าผลจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ เราทำนายได้เพียงความน่าจะเป็นเท่านั้น เช่น เมื่อเรายืนเหรียญขึ้นบนอากาศระหว่างที่เหรียญลอยอยู่กลางอากาศนั้นไม่มีใครพยากรณ์ได้ว่าเหรียญเมื่อตกดินจะออกหัวหรือก้อย หรือการออกสลากกินแบ่ง ไม่มีใครรู้ว่าจะหมายเลขจากการหมุนแต่ละครั้งจะออกมาเท่าไร

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท การที่เราไม่สามารถทำนายได้ว่าเหรียญจะออกหัวหรือก้อยนั้นไม่ถือว่าขัดแย้งกับหลักปัจจุสมุปบาท การที่เหรียญจะออกหัวหรือก้อยล้วนมีสาเหตุทั้งสิ้น เป็นแต่เพียงว่าเราไม่รู้ว่าจะไรคือสาเหตุ (ซึ่งในที่นี้หมายถึงปัจจัยทุกอย่างที่ทำให้เหรียญนั้นออกมาเป็นด้านหัวหรือก้อย) เท่านั้น หากเรารู้สาเหตุทุกอย่างที่ทำให้เหรียญนั้นออกมาเป็นด้านหัวหรือก้อย เราย่อมทำนายได้ว่าเหรียญจะออกหัวหรือก้อย ในเรื่องการออกสลากกินแบ่งก็เช่นกัน การที่เราไม่รู้ว่าจะหมายเลขจากการหมุนแต่ละครั้งจะออกมาเท่าไร ไม่ได้หมายความว่าปรากฏการณ์เกี่ยวกับการออกสลากกินแบ่งนี้ไม่มีความเป็นระเบียบและกฎเกณฑ์ที่แน่นอน ที่เราไม่ทราบเพราะเราไม่รู้เงื่อนไขต่าง ๆ อันจะนำไปสู่การทำนายผลเพียงพอเท่านั้น หากเรารู้ว่าคนที่หมุนวงล้อใช้แรงเท่าไรและวงล้อนั้นเมื่อใช้แรงขนาดนี้จะหมุนกี่รอบและจะหยุดหมุนลงที่หมายเลขอะไร หากเรารู้เงื่อนไขเหล่านี้ละเอียดพอ เราย่อมสามารถทำนายผลการออกสลากได้ เพราะทุกสิ่งในจักรวาลล้วนมีความเป็นระเบียบและกฎเกณฑ์ที่แน่นอน

กล่าวโดยสรุป ฮูมปฏิเสธความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในเชิงอภิปรัชญา เพราะฮูมเห็นว่ามนุษย์ไม่เคยมีรอยประทับหรือไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ สังเกตเห็นแต่เพียงความสืบเนื่องของเหตุการณ์ (succession of events) เท่านั้น คือเห็นแต่เหตุการณ์ ก. ข. ค... ที่เกิดสืบเนื่องกันไป โดยเป็นอิสระแยกขาดจากกัน ในความเป็นจริงแล้วความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการหรือสร้างขึ้นจากการอนุมานสาเหตุ ซึ่งเป็นไปตามทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพ ในขณะที่พุทธปรัชญาเถรวาทยืนยันความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล กล่าวคือ ระหว่างสาเหตุและผลมีความเป็นระเบียบ ความสม่ำเสมอ และกฎเกณฑ์ที่แน่นอน หากมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท เหตุผลของฮูมนั้นยังมีข้อบกพร่องอยู่ กล่าวคือ การที่มนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ หรือไม่เคยสังเกตเห็นสาเหตุที่เป็นพลังผลักดัน (power) ให้เกิดผล ไม่ได้หมายความว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ หรือสาเหตุ

ที่เป็นพลังผลักดันให้เกิดผลไม่มีอยู่จริง เช่น มนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นแรงชนิดต่าง ๆ ในธรรมชาติ เช่น แรงโน้มถ่วงระหว่างวัตถุ หรือไม่เคยสังเกตเห็นไฟฟ้าที่เป็นสาเหตุให้เครื่องใช้ไฟฟ้าเช่นพัดลมทำงาน ไม่ได้หมายความว่าแรงชนิดต่าง ๆ ในโลกธรรมชาติหรือไฟฟ้าไม่มีอยู่จริง สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มีอยู่จริงแม้มนุษย์จะมองไม่เห็นด้วยตาเนื้อก็ตาม ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลไม่ใช่สิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการ จากการเห็นเหตุการณ์สองเหตุการณ์ที่มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ เพราะมีหลายเหตุการณ์ที่เราเห็นว่ามันมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอแต่เราก็ไม่เชื่อมโยงว่ามันเป็นสาเหตุและผลของกัน ถ้าความเป็นสาเหตุอันหมายถึงความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการจากการเห็นเหตุการณ์สองเหตุการณ์มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ มนุษย์ก็อาจจะเชื่อมโยงกลางวันว่าเป็นสาเหตุของกลางคืนหรือเชื่อมโยงสัญญาณไฟจราจรสีเขียวว่าเป็นสาเหตุของสัญญาณไฟจราจรสีแดงด้วย เพราะกลางวันกับกลางคืนหรือสัญญาณไฟจราจรสีเขียวกับสัญญาณไฟจราจรสีแดงเป็นเหตุการณ์ที่สิ่งสองสิ่งมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอเหมือนกัน แต่ที่มนุษย์ไม่เชื่อมโยงว่ามันเป็นสาเหตุและผลของกันก็เพราะว่ามันไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกัน นั่นคือความเป็นสาเหตุและผลจะต้องมีคุณลักษณะบางอย่างมากกว่าเป็นเพียงการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของเหตุการณ์สองเหตุการณ์ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท แนวคิดความเป็นสาเหตุของฮูมที่มีพื้นฐานอยู่บนทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพยังมีข้อบกพร่องอยู่ เพราะไม่สามารถแยกแยะการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของเหตุการณ์สองเหตุการณ์ที่เป็นเรื่องของความบังเอิญออกจากการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของเหตุการณ์สองเหตุการณ์ที่เป็นเรื่องของความเป็นสาเหตุได้

๔.๑.๔ ธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ

ฮูมปฏิเสธความมีอยู่ของความเป็นสาเหตุ เพราะเขาไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล (necessary connection) สังเกตเห็นได้แต่ความสัมพันธ์เชิงข้อเท็จจริง (factual relation) ๓ ประการ คือ (๑) สิ่งที่เราเรียกว่าสาเหตุเกิดขึ้นใกล้กันกับสิ่งที่เรียกว่าผลในแง่ของเวลาและสถานที่ (contiguity in time and place) (๒) สิ่งที่เราเรียกว่าสาเหตุมาก่อนสิ่งที่เรียกว่าผล (priority in time) และ (๓) สิ่งที่เราเรียกว่าสาเหตุเกิดขึ้นด้วยกันกับสิ่งที่เรียกว่าผลเสมอ (constant conjunction) นอกจากสิ่งเหล่านี้แล้วไม่ได้สังเกตเห็นอะไรอีก เช่น เมื่อเรากล่าวว่าความร้อนทำให้หิ้งละลายเป็นน้ำเหลว สิ่งที่ฮูมเห็นคือความร้อนที่มาใกล้กับก้อนหิ้งแล้วก้อนหิ้งก็เปลี่ยนเป็นของเหลว เขาเห็นความร้อนมาก่อนความเหลวเสมอ แต่เขาไม่เคยเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างความร้อนกับความเหลวซึ่งเป็นเงื่อนไขของการบอกว่าสิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผลเลย เขาเห็นแต่เพียงว่าเมื่อใดที่ความร้อนมาใกล้หิ้ง ความเหลวจะเกิดตามมา ดังนั้น ฮูมจึงปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล การที่ฮูมปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลนี้ ทำให้ความเป็นสาเหตุของเขาเป็นเพียงชื่อเรียกของการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ความเป็นสาเหตุอันหมายถึงการที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไปไม่มี มีแต่การสืบเนื่องของเหตุการณ์เท่านั้น (succession) of events) ไม่มีสาเหตุที่เป็นพลัง หรือมีอำนาจในการสร้างผล สาเหตุหมายถึงเหตุการณ์ที่เกิดก่อนหรือมาก่อน ผลหมายถึงเหตุการณ์ที่เกิดตามมา มิได้หมายถึงความเป็นสาเหตุและผลของกัน หมายถึงเหตุการณที่เกิดขึ้น

ก่อนและเกิดขึ้นทีหลังโดยไม่ผันแปรเท่านั้น เช่น ความร้อนแล้วซีฟุ้งก็ละลายเป็นน้ำเหลว ลมพัดแล้ว กังหันก็หมุน ฝนตกแล้วถนนก็เปียก เป็นต้น การที่ฮูมมีทัศนะเช่นนี้ ทำให้ความเป็นสาเหตุของเขาไม่อาจเป็นสิ่งที่ปรัชญาเรียกว่า “ความจริงจำเป็น” (Necessary Truth) ซึ่งมีรากฐานมาจากการใช้เหตุผลแบบ นิรนัย (Deduction) ไปได้ และการที่เขาเห็นว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการ ผ่านการเชื่อมโยงมโนภาพต่าง ๆ (association of ideas) ก็ได้ทำให้ความเป็นสาเหตุของเขาไม่อาจเป็นสิ่งที่มียูแบบวัตถุวิสัย (objective) คือมียูโดยไม่ขึ้นกับการรับรู้ หรือการพิจารณาของผู้ใดได้ หากแต่เป็นสิ่งที่มียูแบบจิตวิสัย (subjective) เพราะเป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้น

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความเป็นสาเหตุเป็นสิ่งที่มียูจริง ไม่ใช่เป็นเพียงชื่อเท่านั้น เพราะว่ามีเหตุการณ์มากมายที่เกิดสืบเนื่องกัน แต่ในจำนวนเหตุการณ์เหล่านี้ บางเหตุการณ์เราเรียกว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน แต่บางเหตุการณ์เราไม่เรียกว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน หากความเป็นสาเหตุเป็นเพียงชื่อเรียกของการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสมำเสมอเท่านั้น เราก็น่าจะเรียกเหตุการณ์เหล่านี้ทั้งหมดว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน เช่น เราเรียกการที่ฝนตกว่าเป็นสาเหตุของการที่ถนนเปียก แต่ไม่เรียกกลางวันว่าเป็นสาเหตุของกลางคืน เราเรียกการที่ลมพัดว่าเป็นสาเหตุของการที่กังหันหมุน แต่ไม่เรียกสัญญาณไฟจราจรสีเขียวว่าเป็นสาเหตุของไฟจราจรสีแดง เป็นต้น เหตุการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นต่อเนื่องกันเหมือนกัน คือ ฝนตกแล้วถนนก็เปียก กลางวันแล้วก็กลางวัน ลมพัดแล้วกังหันก็หมุน สัญญาณไฟเขียวแล้วก็แดง แต่ที่เราเรียกเหตุการณ์บางเหตุการณ์ว่าเป็นสาเหตุและผลของกันเพราะว่าระหว่างเหตุการณ์ทั้งสองนั้นมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล ด้วยความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันที่มีอยู่ในระหว่างสิ่งที่ป็นสาเหตุและสิ่งที่ป็นผลนี้เองจึงทำให้เราเรียกเหตุการณ์สองเหตุการณ์นั้นว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน ส่วนเหตุการณ์บางเหตุการณ์แม้จะเกิดต่อเนื่องกัน แต่ระหว่างเหตุการณ์ทั้งสองนั้นไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกัน เราจึงไม่เรียกมันว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน จะอย่างไรก็ตาม ความมียูของความเป็นสาเหตุนี้ไม่ใช่มีอยู่ในลักษณะเป็นอสังขตธรรมที่อยู่ข้างนอกสังขตธรรม แล้วทำหน้าที่เชื่อมโยงสิ่งที่ป็นสาเหตุและสิ่งที่ป็นผลให้ดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผน ความเป็นสาเหตุเป็นชื่อเรียกของการที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไปอย่างมีระเบียบแบบแผน กล่าวคือ เวลาที่เราบอกว่า ก. เป็นสาเหตุของ ข. พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าระหว่าง ก. และ ข. นี้ไม่มีอะไรในทางอภิปราย ไม่ว่าจะเป็นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมทำหน้าที่เชื่อมโยง ก. และ ข. ให้ดำเนินไปอย่างมีระเบียบแบบแผน ฮูมเองก็ไม่ยอมรับว่า “มีอะไรในทางอภิปราย” อยู่เบื้องหลังความเป็นสาเหตุ เช่นเดียวกัน เช่น การที่ต้นมะม่วงออกลูกเป็นมะม่วงก็เพราะธรรมชาติภายใน (intrinsic nature) ของมันเป็นเช่นนั้นเอง ไม่เกี่ยวกับว่ามีอะไรลึกลับอยู่ข้างนอกที่ทำให้เป็นไปเช่นนั้น^{๓๓} หรือเมื่อชาวนาเอาเมล็ดข้าวเปลือกไปเพาะ หากเมล็ดเหล่านั้นไม่น่าเสีย เขาจะได้ต้นข้าว การที่เมล็ดข้าวออกเป็นต้นข้าว ไม่เป็นต้นกุหลาบ หรือต้นมะละกอนี้ พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าเป็นภาวะที่เกิดขึ้นเอง นี่คือธรรมชาติเกี่ยวกับข้าว การที่ต้นข้าวมีความเป็นระเบียบมีกฎเกณฑ์ที่แน่นอนนี้เป็นเรื่องของธรรมชาติล้วน ๆ ไม่เกี่ยวกับพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรม พุทธปรัชญาเถรวาทเชื่อว่าไม่มีอำนาจเร้นลับเหนือประสาทสัมผัสที่

^{๓๓} สมภาร พรมทา, พุทธปรัชญาในอภิธรรมปิฎก, หน้า ๔๕๓.

ควบคุมให้ต้นข้าวเป็นเช่นนั้น ทุกอย่างสามารถอธิบายด้วยธรรมชาติภายในของต้นข้าว^{๑๔} ดังนั้น จะเห็นว่า แนวคิดความเป็นสาเหตุของพุทธปรัชญาเถรวาทและฮุมมีทั้งส่วนที่เหมือนกันและแตกต่างกัน คือ พุทธปรัชญาเถรวาทและฮุมเห็นคล้ายคลึงกันตรงที่ไม่ยอมรับว่า “มีอะไรในทางอภิปรัชญา” อยู่เบื้องหลังความเป็นสาเหตุ แต่พุทธปรัชญาเถรวาทก็ต่างจากฮุมตรงที่ยอมรับว่ามีสิ่งที่เรียกว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล

จะเห็นได้ว่า พุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะที่อยู่กึ่งกลางระหว่างแนวคิดความเป็นสาเหตุสองแบบที่กล่าวข้างต้น แบบแรกคือแบบที่ไม่เชื่อว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลใด ๆ ทั้งสิ้น แนวคิดแบบที่สองตรงข้ามกับแนวคิดแบบแรกคือเชื่อว่าสิ่งที่เรียกว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลนั้นมีอยู่จริง และการที่มีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลก็แสดงว่าต้องมีอะไรบางอย่างในทางอภิปรัชญารองรับความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลนี้ การที่พุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะที่อยู่กึ่งกลางระหว่างสองทัศนะที่กล่าวข้างต้นนี้เป็นเรื่องน่าสนใจ เพราะปกติในทางปรัชญาเรามักจะถือกันว่าสองแนวคิดนี้จะต้องแยกขั้วจากกันอย่างชัดเจน หมายความว่าหากเลือกที่จะเชื่อแนวคิดแบบแรกคือแบบของฮุม ก็จะต้องปฏิเสธว่าไม่มีสิ่งที่เรียกว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล ทุกอย่างเป็นความบังเอิญหมด สิ่งที่เราเข้าใจว่าเป็นสาเหตุก็เป็นเพียงความบังเอิญที่บังเอิญว่ายังไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นเท่านั้น แต่ถ้ายังอยากจะมีสิ่งที่เรียกว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลก็ต้องเชื่อว่าต้องมีอะไรบางอย่างที่อยู่พ้นประสาทสัมผัสของเราที่เชื่อมโยงเหตุการณ์สองเหตุการณ์เข้าด้วยกัน และเมื่อมีสิ่งนี้เชื่อมโยงอยู่ เมื่อพบเหตุการณ์หนึ่งเราก็สามารถพยากรณ์ได้ว่าจะต้องเห็นเหตุการณ์หนึ่งตามมาเสมอ

ปราชญ์ฝ่ายเถรวาทสมัยใหม่บางท่านเช่นพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายว่า การที่สิ่งต่าง ๆ ในโลกธรรมชาติเป็นอย่างนั้นก็เพราะธรรมชาติภายในของมัน ไม่เกี่ยวกับอะไรบางอย่างที่อยู่พ้นประสาทสัมผัสเช่นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรม ในทัศนะของท่านพระพรหมคุณาภรณ์ กฎธรรมชาติหรือความเป็นสาเหตุที่พระพุทธศาสนาสอนนั้นเป็นเพียง “บัญญัติ” คือเป็นคำสมมติเรียกอาการที่สิ่งทั้งหลายดำเนินไปอย่างมีระเบียบเท่านั้น ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ต่างหากจากสิ่งต่าง ๆ ในจักรวาล ท่านเห็นว่า ที่สิ่งต่าง ๆ เป็นเช่นนั้นก็เพราะมันเป็นเช่นนั้น หรือมันถูกสร้างมาให้เป็นเช่นนั้น ท่านได้ยกคำศัพท์ที่สำคัญที่ปรากฏในพระสูตรเช่น “ตถตา” และ “อวิตถตา” มาประกอบ^{๑๕} คำเหล่านี้อาจไม่เป็นที่รู้จักดีนักในหมู่ชาวพุทธเถรวาท แต่เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่ชาวพุทธมหายานบางนิกายเช่นเซน อาจารย์เซนนั้นเมื่อถูกถามว่าทำไมสิ่งต่าง ๆ จึงเป็นเช่นนั้น เช่นทำไมน้ำตาลจึงหวาน แต่พริกกลับเผ็ด ท่านจะตอบว่า “เพราะมันเป็นเช่นนั้นเอง” สำหรับท่านพระพรหมคุณาภรณ์ กฎธรรมชาติตามทัศนะของพุทธศาสนาก็คือคำที่เราสมมติขึ้นเพื่อเรียกการที่สิ่งทั้งหลาย “เป็นเช่นนั้น” เท่านั้นเอง ไม่มีตัวกฎในฐานะ entity หรือ being ชนิดหนึ่งต่างหากออกไปจาก รูป จิต เจตสิก และนิพพาน ในตอนต้นของหนังสือ “พุทธธรรม” ท่านพระพรหมคุณาภรณ์ได้ยกตัวอย่างหลักธรรมสองหลักที่ท่านเข้าใจว่าเป็นตัวอย่างของสิ่งที่พุทธศาสนาสอนในฐานะกฎธรรมชาติ หลักธรรมชุดแรกคือไตรลักษณ์ และชุดที่สอง

^{๑๔} สมภาร พรหมทา, พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์, หน้า ๑๑๕.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๗๐/๓๒.

คือปฏิจจสมุปบาท สำหรับท่านพระพรหมคุณาภรณ์ การที่สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ก็ดี การที่ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาก็ดี เพราะมันเป็นเช่นนั้นเอง ในทำนองเดียวกัน การที่อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร เป็นต้นนั้นก็เป็นเรื่องธรรมดา ไม่ได้มีอำนาจเร้นลับอะไรมาเกี่ยวข้องด้วยทั้งสิ้น เหมือนการที่เราเอาไฮโดรเจน ๒ อะตอม มารวมกับออกซิเจน ๑ อะตอม กลายเป็นน้ำ (H₂O) ก็เป็นเรื่องธรรมดาสามัญ การที่เราต้มน้ำเดือดแล้วกลายเป็นไอน้ำนั้นก็เป็นเรื่องธรรมดาอีกเช่นกัน ไม่มีกฎธรรมชาติในฐานะสิ่งเร้นลับหรือพระเจ้ามาเกี่ยวข้องด้วยทั้งสิ้น น้ำกลายเป็นไอเมื่อถูกต้มจนเดือดเป็นเรื่องของธรรมชาติภายในของมันล้วน ๆ^{๑๖} นั่นคือเวลาที่เราพิจารณาสิ่งต่าง ๆ เราสามารถอธิบายว่าทำไมมันจึงเป็นเช่นนั้นโดยไม่จำเป็นต้องโยนไปหาสิ่งเร้นลับข้างนอก เช่น เสื้อที่เราซื้อมานั้นแรก ๆ ก็ใหม่ นานไปก็เก่า นี่คือการไม่เที่ยง ตามหลักไตรลักษณ์ เราอาจกล่าวได้ว่า เสื้อนี้เนื่องจากเป็นสังขารอย่างหนึ่ง ดังนั้นก็ถูกต้องแล้วที่มันต้องเก่า เพราะสภาพที่มันเก่าแก่ทรุดโทรมลงไปในนั้นคือการไม่เที่ยง จากนั้นเราก็อธิบายโยนไปหาความเป็นทุกข์และความเป็นอนัตตาของมันต่อไปในทำนองเดียวกับความไม่เที่ยง ถามว่าที่เสื้อไม่เที่ยงนั้นเกิดจากอะไร เราอาจตอบว่าไม่ได้เกิดจากอะไรทั้งสิ้น นี่เป็นธรรมชาติข้างในของเสื้อที่เมื่อปล่อยไว้นาน ๆ แล้วจะคร่ำคร่าผุพังลงไป ไม่มีกฎธรรมชาติหรือความเป็นสาเหตุในความหมายของสิ่งเร้นลับที่มีอยู่ข้างนอกมาทำให้เสื้อนั้นไม่เที่ยงแต่อย่างใด ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาเป็นธรรมชาติข้างในของสิ่งต่าง ๆ ไม่จำเป็นต้องสร้างภาพของกฎธรรมชาติหรือความเป็นสาเหตุที่เร้นลับอะไรขึ้นมาอีกให้ยุ่งยากเปล่า ๆ หรือเมื่อเราเอาเมล็ดข้าวไปเพราะ เราจะได้ต้นข้าว ไม่ได้ต้นมะม่วงหรือต้นมะพร้าว ถามว่าทำไมจึงเป็นเช่นนั้น เราก็จะตอบว่าเพราะนี่เป็นกฎเกณฑ์ในธรรมชาติอย่างหนึ่ง (a law of nature) กฎเกณฑ์ดังกล่าวนี้ดำรงอยู่โดยไม่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เร้นลับอะไร เพราะกฎเกณฑ์นี้มันมีอยู่ของมันอย่างนั้น โดยไม่ขึ้นกับการรับรู้หรือการพิจารณาของผู้ใด (objective)

กล่าวโดยสรุป สุมปฏิจจสมุปบาทมีความมียู่ของความเป็นสาเหตุ เพราะไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล สังเกตเห็นได้แต่ความสัมพันธ์ของเหตุการณ์เท่านั้น ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลที่เราคิดว่ามีอยู่ในโลกภายนอก ที่แท้ก็เป็นเพียงสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นจากการเห็นสิ่งสองสิ่งมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ การที่สุมมิตทัศนะเช่นนี้ทำให้ความเป็นสาเหตุของเขาเป็นเพียงชื่อเรียกของการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความเป็นสาเหตุไม่ใช่สิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นจากการเห็นสิ่งสองสิ่งมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ เพราะมีสิ่งสองสิ่งหรือเหตุการณ์สองเหตุการณ์มากมายที่มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ แต่ในจำนวนเหตุการณ์เหล่านี้ บางเหตุการณ์เราถือว่าเป็นสาเหตุและผลของมัน เพราะมันมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล แต่บางเหตุการณ์เราไม่ถือว่าเป็นสาเหตุและผลของมัน เพราะมันไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล เช่น เราถือว่าลมพัดเป็นสาเหตุของการที่กังหันหมุน แต่ไม่ถือว่ากลางวันเป็นสาเหตุของกลางคืน ที่ไม่ถือก็เพราะว่ากลางวันกับกลางคืนไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล ดังนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทจึงเห็นว่าความเป็นสาเหตุไม่ใช่เป็นเพียงชื่อเรียกของการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างเสมอเหมือนเท่านั้น ความเป็นสาเหตุเป็นสิ่งที่มียู่ในโลกธรรมชาติ จะอย่างไรก็ตาม แม้พุทธปรัชญาเถรวาทจะยอมรับว่ามีความเป็นสาเหตุในโลกธรรมชาติ แต่ก็ไม่ยอมรับว่ามี

^{๑๖} สมภาร พรหมทา, พุทธปรัชญาในอักษรธรรมปิฎก, หน้า ๓๐๗-๓๐๘.

“อะไรในทางอภิปราย” เช่นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมอยู่เบื้องหลังความเป็นสาเหตุ การที่พุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะเช่นนี้ทำให้ความเป็นสาเหตุของพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นเพียงชื่อเรียกของ การที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไปอย่างมีระเบียบแบบ แผนเท่านั้น

๔.๒ วิเคราะห์ปฏิจสมุปบาทของพุทธปรัชญาเถรวาทในทัศนะของเดวิด ฮูม

หลังจากที่ได้ศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับปฏิจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทมาแล้ว ในส่วน นี้จะได้วิเคราะห์ปฏิจสมุปบาทของพุทธปรัชญาเถรวาทในทัศนะของเดวิด ฮูม โดยจะวิเคราะห์ใน ๔ ประเด็น คือ (๑) ความหมายของความเป็นสาเหตุ (๒) ลักษณะของความเป็นสาเหตุ (๓) ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล และ (๔) ธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ ดังนี้

๔.๒.๑ ความหมายของความเป็นสาเหตุ

ในปฏิจสมุปบาท การเกิดผลหนึ่ง ๆ นั้นต้องอาศัยปัจจัยหลากหลาย ซึ่งในจำนวนปัจจัย เหล่านั้นก็มีทั้งปัจจัยหลักและปัจจัยร่วม ยกตัวอย่างเช่น ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดขรามธนะ ในกรณีนี้ ชาติเป็นปัจจัยหลักสำหรับการเกิดขรามธนะ หมายความว่าหากไม่มีชาติ ขรามธนะก็เกิดขึ้นไม่ได้ แต่ ชาติก็ใช่ว่าจะอยู่ได้เพียงลำพังโดยไม่อิงอาศัยปัจจัยอื่น ๆ ชาตินั้นมีปัจจัยต่าง ๆ เกื้อหนุนอยู่ ปัจจัยที่ เกื้อหนุนชาติก็คือ อริชชา สังขาร วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ปัจจัยเหล่านี้เป็นปัจจัยร่วมสำหรับการเกิดขรามธนะ เพราะเป็นปัจจัยที่มาเกื้อหนุนชาติ ช่วยให้ชาติ สามารถก่อให้เกิดขรามธนะ ดังนั้น จะเห็นว่าในการเกิดขรามธนะ(ผล)ต้องอาศัยปัจจัยหลากหลาย ไม่ใช่อาศัยเพียงปัจจัยหลักคือชาติเพียงอย่างเดียว แต่ต้องอาศัยปัจจัยร่วมอื่น ๆ ด้วย ด้วยเหตุนี้ ความเป็นสาเหตุในปฏิจสมุปบาท จึงหมายถึงการที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดำเนินต่อไป

ในทัศนะของฮูม เราไม่เคยสังเกตเห็นสายใยความสัมพันธ์ระหว่างสาเหตุและผล สังเกตเห็น ได้แต่เพียงความสืบเนื่องของเหตุการณ์เท่านั้น นั่นคือเราสังเกตเห็นได้แต่เหตุการณ์ ก. ข. ค.... ที่เกิด สืบเนื่องกันไปเท่านั้น ดังนั้น ถ้าพิจารณาความหมายของความเป็นสาเหตุดังกล่าวข้างต้น ฮูมก็คงเห็นว่า เราไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัย ๑๒ ในปฏิจสมุปบาท (อริชชา→สังขาร→วิญญูณ →นามรูป→สฬายตนะ→ผัสสะ→เวทนา→ตัณหา→อุปาทาน→ภพ→ชาติ→ขรามธนะ) สังเกตเห็นได้แต่ความสืบเนื่องของปัจจัย ๑๒ เท่านั้น นั่นคือสังเกตเห็นได้แต่อริชชา สังขาร วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ และขรามธนะที่เกิดสืบเนื่องกันไปโดย เป็นอิสระแยกขาดจากกัน กล่าวอีกนัยหนึ่ง สิ่งที่เราสังเกตเห็นได้หรือรับรู้ได้ก็คือ อริชชาเกิดก่อนและ เกิดขึ้นใกล้เคียงกับสังขาร สังขารเกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับวิญญูณ วิญญูณเกิดก่อนและเกิดขึ้น ใกล้เคียงกับนามรูป เป็นต้น และทุกครั้งที่อริชชาเกิดก็จะเกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับสังขารเสมอ ทุกครั้งที่สังขารเกิดก็จะเกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับวิญญูณเสมอ ทุกครั้งที่วิญญูณเกิดก็จะเกิด

ก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับนามรูปเสมอ เป็นต้น นั่นคือเราสังเกตเห็นได้หรือรับรู้ได้เพียงการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ชุมเห็นว่าการที่เราเห็นสิ่งหนึ่งเกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับอีกสิ่งหนึ่งอย่างสม่ำเสมอ จะทำให้เราเมื่อมีมโนภาพของสิ่งหนึ่งก็จะคิดถึงมโนภาพของอีกสิ่งหนึ่ง และเมื่อมีรอยประทับของสิ่งหนึ่งก็จะทำให้คิดถึงมโนภาพของอีกสิ่งหนึ่งที่เคยเกิดตามกันมาเป็นประจำ ดังนั้น ในทัศนะของชุม เมื่อเราสังเกตเห็นหรือรับรู้บ่อย ๆ ซ้ำ ๆ กันว่า อวิชชาเกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับสังขารเสมอ สังขารเกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับวิญญาณเสมอ วิญญาณเกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับนามรูปเสมอ เป็นต้น เราก็มองเชื่อมโยงจากสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นสาเหตุไปหาอีกสิ่งหนึ่งซึ่งเป็นผลเสมอ นั่นคือเมื่อเราสังเกตเห็นหรือรับรู้ว่าการอวิชชา กำลังเกิดขึ้น จิตของเราก็จะคิดถึงสังขารที่เคยเกิดตามอวิชชาเสมอ เมื่อเราสังเกตเห็นหรือรับรู้ว่าการสังขาร กำลังเกิดขึ้น จิตของเราก็จะคิดถึงวิญญาณที่เคยเกิดตามสังขารเสมอ เมื่อเราสังเกตเห็นหรือรับรู้ว่าการวิญญาณ กำลังเกิดขึ้น จิตของเราก็จะคิดถึงนามรูปที่เคยเกิดตามวิญญาณเสมอ เป็นต้น ความสัมพันธ์ระหว่างอวิชชา กับสังขาร สังขารกับวิญญาณ วิญญาณกับนามรูป เป็นต้น เป็นสิ่งที่จิตของเราสร้างขึ้นโดยเชื่อมโยงจากสิ่งหนึ่งไปหาอีกสิ่งหนึ่ง ซึ่งเกิดจากการที่เราเคยสังเกตเห็นสิ่งสองสิ่งมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ ดังนั้น ในทัศนะของชุม ความเป็นสาเหตุจึงไม่ได้หมายถึงการที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไป เพราะเราไม่เคยสังเกตเห็นความเป็นสาเหตุระหว่างสิ่งต่าง ๆ สังเกตเห็นได้แต่การที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น สาเหตุเป็นเพียงสิ่งที่เกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับอีกสิ่งหนึ่งอย่างสม่ำเสมอ ส่วนผลก็เป็นเพียงสิ่งที่เกิดตามมาทีหลังอย่างสม่ำเสมอ ไม่มีสาเหตุที่เป็นสิ่งเกื้อหนุนให้เกิดผล มีแต่สิ่งสองสิ่งหรือเหตุการณ์สองเหตุการณ์ขึ้นไปที่เกิดสืบเนื่องกันไปอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น

๔.๒.๒ ลักษณะของความเป็นสาเหตุ

ตามหลักปฏิจจสมุปบาท สิ่งทั้งหลายในจักรวาลล้วนเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับสลายไปตามเหตุปัจจัย นั่นคือสิ่งทั้งหลายล้วนอิงอาศัยกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล ลักษณะสำคัญของความเป็นสาเหตุตามหลักปฏิจจสมุปบาทมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นใกล้กันกับผลและไกลกันกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่ หมายความว่าสาเหตุและผลสามารถเกิดขึ้นใกล้กันและไกลกันได้ทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ ตัวอย่างของสาเหตุและผลที่เกิดขึ้นใกล้กันในแง่ของเวลาและสถานที่ก็เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป เป็นต้น ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัย ๑๒ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะนี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นใกล้กันทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่มาก มากจนอยู่ในรูปของกระแส กระแสนี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นใกล้กันทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่มาก ในความเร็วของกระแสปฏิจจสมุปบาทนั้นจะมีลำดับอยู่ตั้ง ๑๑-๑๒ ลำดับ เช่นพอเราโกรธเป็นทุกข์ขึ้นมา แวบเดียวเท่านั้นเราก็โกรธและเป็นทุกข์เสร็จแล้ว แต่แวบเดียวนั้นมันมีตั้ง ๑๑ ระยะ คือตั้งแต่อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็น

ปัจจัยให้เกิดวิญญาน ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดขรามณณะ^{๑๗} ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าในปฏิจจสมุปบาทแบบหลักเฉพาะ สาเหตุเกิดขึ้นไกล่กันกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่

ส่วนในปฏิจจสมุปบาทแบบหลักทั่วไป สาเหตุสามารถเกิดขึ้นไกล่กันกับผลทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ได้ หลักทั่วไปก็คือ “หลักอิทัปปัจจยตา” ซึ่งเป็นหลักธรรมสั้น ๆ ประกอบด้วยข้อความเพียง ๔ ประโยค คือ “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป”^{๑๘} หลักอิทัปปัจจยตานี้ใช้ได้กับสิ่งทั้งหลายในจักรวาล คือใช้ได้กับวัตถุที่ไม่มีชีวิต สิ่งมีชีวิต จิต กรรม และอื่นๆ หลักอิทัปปัจจยตานี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าธรรมเนียมหรือนิยาม พระอรรถกถาจารย์ได้จำแนกนิยามออกไว้ ๕ ประการคือ ๑) อุตุนิยาม คือกฎธรรมชาติส่วนที่เกี่ยวกับวัตถุที่ไม่มีชีวิต ๒) พินิยาม คือกฎธรรมชาติส่วนที่เกี่ยวกับสิ่งมีชีวิต ๓) จิตนิยาม คือกฎธรรมชาติเกี่ยวกับกลไกการทำงานของจิต ๔) กรรมนิยาม คือกฎการให้ผลของกรรม และ ๕) ธรรมนิยาม คือกฎธรรมชาติที่อยู่นอกเหนือกฎธรรมชาติสี่อย่างข้างต้น หมายความว่ากฎธรรมชาติใดก็ตามที่ไม่เข้าข่ายสี่อย่างข้างต้น กฎธรรมชาตินั้นจัดอยู่ในกฎนี้ กฎนี้ท่านเรียกว่าเป็นกฎทั่วไปแห่งความเป็นสาเหตุและผล (general law of cause and effect)^{๑๙} เพราะมีเนื้อหาครอบคลุมทุกสิ่งในจักรวาล

ในนิยาม ๕ นั้น นิยามที่แสดงให้เห็นว่าสาเหตุและผลสามารถเกิดขึ้นไกล่กันทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ได้ชัดเจนที่สุดก็คืออุตุนิยามและกรรมนิยาม อุตุนิยามนั้นใช้ได้กับวัตถุที่ไม่มีชีวิต เช่น โลก ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ และดวงดาวต่าง ๆ วิทยาศาสตร์นั้นถ้าวาระหว่างวัตถุสองชิ้นในอวกาศจะมีแรงดึงดูดหากัน เช่น ระหว่างโลกกับดวงจันทร์ โลกก็พยายามดึงเอาดวงจันทร์มาหา ดวงจันทร์ก็ทำเช่นนั้นกับโลกเรา การที่ดวงจันทร์ถูกดึงดูดเอาไว้ทำให้มันต้องโคจรรอบโลก ซึ่งดวงอาทิตย์กับโลกก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน แรงดึงดูดของดวงอาทิตย์ทำให้โลกและดาวเคราะห์อื่น ๆ ในระบบสุริยจักรวาลจะต้องโคจรรอบดวงอาทิตย์ แรงดึงดูดระหว่างโลกกับดวงจันทร์หรือแรงดึงดูดระหว่างโลกกับดวงอาทิตย์นี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไกล่กันทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่มาก คือแม้ดวงอาทิตย์จะอยู่ห่างจากโลกทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่มาก แต่แรงดึงดูดของดวงอาทิตย์ก็สามารถแผ่ขยายมายังโลกได้ ทำให้โลกต้องโคจรรอบดวงอาทิตย์ แรงดึงดูดนี้ถูกเรียกว่าแรงโน้มถ่วง ซึ่งไอแซก นิวตัน (Isaac Newton) เป็นผู้ค้นพบแรงนี้เป็นคนแรก และได้ตั้งเป็นกฎขึ้นเรียกว่ากฎแรงโน้มถ่วง ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท กฎข้อนี้ของนิวตันเป็นกฎย่อยอันหนึ่งของกฎอุตุนิยาม ส่วนกรรมนิยามนั้นก็แสดงให้เห็นว่ากรรม(สาเหตุ)กับวิบาก(ผล)สามารถเกิดขึ้นไกล่กันได้ทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ เช่น ในธรรมบท มีเรื่องเล่าว่าพระเจ้าจุลบาลตาบอดในขณะที่ได้บรรลุนิยามเป็นพระอรหันต์พอดี สาเหตุที่ทำให้พระเจ้าจุลบาลตาบอดนั้นก็คือ ในอดีตชาติ ท่านเคยเกิดเป็นหมอ ได้รักษาตาของหญิงนางหนึ่ง หญิงคนนั้นสัญญาว่าถ้าหมอรักษาหาย ก็จะยอมเป็นหญิงรับใช้ในบ้านให้ หมอก็เลยปรุ้งยายอดตาให้ เมื่อหญิงคนนั้นน่ายาไปยอตแล้วปรากฏว่าหายจากตาบอด แต่ด้วยความที่เธอไม่อยากเป็นหญิงรับใช้ของหมอ จึงพูดโกหกหมอไปว่าตาของตนยังไม่หายบอด แต่หมอก็รู้ว่าหญิงคนนั้นพูดโกหก และรู้สึกโกรธที่หญิงคนนั้นไม่รักษาสัญญาตามที่พูดไว้ จึงได้

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน พุทธศาสนิกศึกษา, **ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร?**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมบุชา, ๒๕๓๒), หน้า ๑๑๘.

^{๑๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๓๙. ฯลฯ

^{๑๙} สมภาร พรหมทา, **พุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์**, หน้า ๗๕.

ปรุ้งยาพิษให้หญิงคนนั้นไปยอดดา ผลปรากฏว่าดาของเธอบอดสนิทเลย ด้วยอุกฤษฏ์กรรมที่หมอบได้ทำให้หญิงคนนั้นดาบอด ส่งผลให้หมอบคนนั้นเมื่อมาเกิดเป็นพระจักขุบาล ดาของพระจักขุบาลก็บอดเช่นกัน ซึ่งบอดสนิทในขณะที่พระจักขุบาลได้บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์พอดี ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าสาเหตุสามารถเกิดขึ้นไกลกันกับผลได้ทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่

แต่ในทัศนะของฮูม สาเหตุต้องเกิดขึ้นไกลกันกับผลทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ (contiguity in time and place) ฮูมไม่ได้พูดถึงสาเหตุและผลที่เกิดขึ้นไกลกันทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ สำหรับฮูม ปฏิจสมุปบาทแบบหลักเฉพาะดังกล่าวข้างต้นนั้นเป็นสิ่งที่สามารถเข้าใจได้ เพราะสาเหตุและผลในปฏิจสมุปบาทแบบหลักเฉพาะเป็นสิ่งที่มียู่หรือเกิดขึ้นไกลเคียงกันทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ แต่สำหรับปฏิจสมุปบาทแบบหลักทั่วไปที่กล่าวถึงสาเหตุและผลที่เกิดขึ้นไกลกันทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ด้วยนั้นเป็นสิ่งที่ไม่สามารถเข้าใจได้ เพราะฮูมไม่สามารถสังเกตเห็นได้ว่าแรงดึงดูดของดวงอาทิตย์ซึ่งอยู่ไกลจากโลกมากทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่จะสามารถดึงดูดโลกและดาวเคราะห์อื่น ๆ ในระบบสุริยจักรวาลได้อย่างไร และไม่เข้าใจว่ากรรมที่มนุษย์ทำในอดีตชาติจะสามารถส่งผลมายังปัจจุบันชาติได้อย่างไร หรือกรรมในปัจจุบันชาติจะสามารถส่งผลไปยังอนาคตชาติได้อย่างไร สาเหตุและผลในกรณีเหล่านี้เป็นสิ่งที่มียู่หรือเกิดขึ้นไกลกันมากทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ จึงไม่อาจสังเกตเห็นได้ ดังนั้น ฮูมจึงยอมรับเฉพาะสาเหตุและผลที่เกิดขึ้นไกลเคียงกันทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่เท่านั้น เพราะสาเหตุและผลที่เกิดขึ้นไกลเคียงกันทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่เป็นสิ่งที่สามารถสังเกตเห็นได้ ส่วนสาเหตุและผลที่เกิดขึ้นไกลกันทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่เป็นสิ่งที่ไม่สามารถสังเกตเห็นได้ เมื่อไม่สามารถสังเกตเห็นได้ก็ไม่สามารถบอกได้ว่ามันมีความสัมพันธ์กันอย่างไร

๒) **สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล** หมายความว่า สาเหตุต้องมาก่อนผล สาเหตุไม่ได้เกิดพร้อมกับผลหรือเกิดหลังผล ในปฏิจสมุปบาทแบบหลักประยุกต์นั้นจะเห็นได้เลยว่าสาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล นั่นคืออวิชชาเกิดขึ้นก่อนสังขาร สังขารเกิดขึ้นก่อนวิญญาณ วิญญาณเกิดขึ้นก่อนนามรูป เป็นต้น อวิชชาคือสาเหตุ ส่วนสังขารคือผล อวิชชาเกิดก่อนสังขาร ไม่ได้เกิดพร้อมกับสังขารหรือเกิดหลังสังขาร

ฮูมมีทัศนะเหมือนกับพุทธปรัชญาเถรวาทว่าสาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผลหรือมาก่อนผล สาเหตุไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกับผลหรือเกิดหลังผล เช่น เมื่อลูกบิลเลียดสีดำเคลื่อนที่ไปชนลูกบิลเลียดสีขาว แล้วลูกบิลเลียดสีขาวก็เคลื่อนที่ไป การเคลื่อนที่เข้าชนของลูกบิลเลียดสีดำคือสาเหตุ ส่วนการเคลื่อนที่ไปของลูกบิลเลียดสีขาวคือผล การเคลื่อนที่เข้าชนของลูกบิลเลียดสีดำเกิดขึ้นก่อนหรือมาก่อนการเคลื่อนที่ไปของลูกบิลเลียดสีขาวเสมอ

๓) **สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอและไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ** หมายความว่า สาเหตุบางอย่างก่อให้เกิดผลเหมือนเดิมเสมอ ทุกครั้งที่สาเหตุแบบนี้เกิดขึ้น ก็จะมีผลแบบนี้เกิดตามมาเสมอ เช่น ต้นหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน ต้นหาคือสาเหตุ ส่วนอุปาทานคือผล ทุกครั้งที่มียต้นหา ก็จะมีอุปาทานเกิดตามมาเสมอ หรือเมื่อเรานำเมล็ดข้าวไปเพราะจะได้ต้นข้าวเสมอ เมล็ดข้าวคือสาเหตุ ต้นข้าวคือผล ทุกครั้งที่นำเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าวเสมอ แต่สาเหตุบางอย่างก็ไม่ได้ก่อให้เกิดผลแบบเดิมเสมอ เช่น การที่บุตรขอเงินมารดาเพื่อไปซื้อขนมเป็นสาเหตุให้เกิดการให้เงินของมารดา แต่บางครั้งมารดาก็ไม่ให้เงิน อาจเป็นเพราะมารดามีเงินไม่พอที่จะให้หรือเป็นเพราะมารดา กำลังอารมณ์ไม่ดีอยู่ก็ได้ หรือเราบอกว่าอาหารรสเผ็ดเป็นสาเหตุของการปวดท้อง แต่บางครั้งการ

รับประทานอาหารรสเผ็ดก็ไม่ได้ทำให้ปวดท้องเสมอ จะอย่างไรก็ตาม พุทธปรัชญาเถรวาทเห็นว่าหากมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ การที่สาเหตุบางอย่างไม่ได้ก่อให้เกิดผลเหมือนเดิมนั้นเนื่องจากสาเหตุที่ทำให้เกิดผลนั้น ๆ ไม่เหมือนเดิม อาจจะขาดเงื่อนไขบางอย่างไป หรือมีเงื่อนไขอื่นมาเพิ่ม แต่ถ้ามีสาเหตุอย่างเดียวกันแล้ว ผลที่ออกมาจะต้องเหมือนกันเสมอ

ในทัศนะของฮูม สาเหตุต้องเกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ (constant conjunction) นั่นคือสาเหตุและผลต้องมีอยู่ด้วยกันหรือตามกันมาในลักษณะเดิม (๑ กับ ๒) อย่างสม่ำเสมอทุกครั้งเป็นประจำ เช่น เมื่อลูกบิลเลียดสีดำเคลื่อนที่เข้าไปชนลูกบิลเลียดสีขาว แล้วลูกบิลเลียดสีขาวก็เคลื่อนที่ไป การเคลื่อนที่เข้าชนของลูกบิลเลียดสีดำคือสาเหตุ ส่วนการเคลื่อนที่ไปของลูกบิลเลียดสีขาวคือผล ทุกครั้งที่ลูกบิลเลียดสีดำเคลื่อนที่เข้าไปชนลูกบิลเลียดสีขาว ลูกบิลเลียดสีขาวจะเคลื่อนที่ไปเสมอ ฮูมสนใจเฉพาะสาเหตุและผลที่เกิดขึ้นด้วยกันอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ส่วนสาเหตุและผลที่ไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ เช่นตัวอย่างเกี่ยวกับบุตรของเงินมารดาหรือการรับประทานอาหารรสเผ็ดดังกล่าวข้างต้น ฮูมจะไม่สนใจ เพราะสาเหตุและผลประเภทนี้ไม่ได้เป็นเงื่อนไขที่ทำให้เราเชื่อว่าสาเหตุและผลมีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น

๔.๒.๓ ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล

พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าสิ่งทั้งหลายในจักรวาลล้วนเปลี่ยนแปลงไปตามหลักปฏิจจสมุปบาทที่ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป” หลักปฏิจจสมุปบาทนี้บอกว่าจะไรก็ตามที่เกิดขึ้นเพราะสาเหตุ (ดังข้อความที่ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น) สิ่งนั้น ๆ เราอาจยืนยันได้ว่า หากสาเหตุของมันไม่มี มันจะไม่มีทางเกิดขึ้นอย่างที่เราเห็นนั้นได้อย่างเด็ดขาด (ดังข้อความที่ว่า เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป) กล่าวคือ เมื่อสาเหตุเกิดขึ้นแล้วผลต้องเกิดขึ้นหรืออาจกล่าวได้ว่าผลดังกล่าวนั้นเป็นไปไม่ได้ที่จะไม่เกิดขึ้น เช่น ปฏิจจสมุปบาทแบบหลักเฉพาะบอกว่า “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรรณะจึงมี”^{๒๐} หลักเฉพาะนี้มีขอบเขตครอบคลุมมนุษย์ทุกรูปทุกนาม ตลอดจนเหล่าสัตว์ที่อยู่ในกามภพ รูปภพ อรูปภพ หรือถ้าจำกัดเอาเฉพาะมนุษย์มันก็ใช้ได้กับมนุษย์ทุกคนทุกชั้น เช่น มนุษย์ทุกรูปนาม ถ้ามีตัณหา ก็ต้องมีอุปาทาน ข้อความที่ว่า ถ้ามีตัณหาแล้ว ก็ต้องมีอุปาทาน เป็นข้อความที่เปิดกว้าง ไม่ว่าใครที่ไหน เมื่อไร ไม่ว่าอดีต อนาคต ปัจจุบัน ถ้ามีตัณหาแล้ว อุปาทานต้องเกิดขึ้น และถ้าไม่มีตัณหา อุปาทานจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หรือถ้ามีชาติเกิดขึ้นแล้ว ชรามรรณะต้องเกิดขึ้นตามมา ถ้าไม่มีชาติ ก็มีชรามรรณะไม่ได้ ดังนั้น จะเห็นว่า ปัจจัย ๑๒ ในปฏิจจสมุปบาทมีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น

พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในโลกธรรมชาติ เช่น เมื่อมีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟก็ติด เชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจนคือสาเหตุ ส่วนไฟติดคือผล เมื่อมีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจนแล้ว ไฟต้องติด และถ้าไม่มี

^{๒๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑-๓/๑-๖., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๗๙., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓/๙.

เชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟจะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หรือเมื่อนักเคมีนำเอาไฮโดรเจน ๒ อะตอม มาผสมกับออกซิเจน ๑ อะตอม จะเกิดผลเป็นน้ำ (H_2O) ทุกครั้ง ไฮโดรเจน ๒ อะตอมกับออกซิเจน ๑ อะตอมคือสาเหตุ ส่วนน้ำคือผล ทุกครั้งที่ไฮโดรเจน ๒ อะตอมมาผสมกับออกซิเจน ๑ อะตอม ก็เกิดผลเป็นน้ำเสมอ นั่นคือหากมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ

แต่ฮูม นักประสบการณ์นิยม (empiricist) ได้ตั้งข้อสงสัยต่อความคิดเรื่องความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น เนื่องจากประสบการณ์ของเราไม่เคยแสดงให้เห็นว่าสิ่งใดจำเป็นต้องเป็นเช่นนั้น แสดงแต่เพียงว่าเท่าที่ผ่านมามันเป็นเช่นนั้นเท่านั้น เช่น เท่าที่ผ่านมามีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน แล้ว ไฟจะติด เราไม่เคยสังเกตเห็นว่าเมื่อมีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจนแล้ว ไฟจำเป็นต้องติด การที่เราเคยเห็นว่าที่ผ่านมามีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจนแล้วไฟจะติดเสมอ ประสบการณ์นี้บอกเพียงว่าเมื่อมีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจนแล้ว เป็นไปได้ที่ไฟจะติด มันไม่ได้บอกว่าไฟจำเป็นต้องติด ดังนั้น ฮูมจึงปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในเชิงอภิปราย ฮูมเห็นว่าที่เดียวที่เราจะพบความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นได้ก็คือในภาษา ส่วนนอกขอบเขตของภาษาแล้ว ไม่มีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น

ในเรื่องภาษา ฮูมแบ่งข้อความที่มีความหมายออกเป็น ๒ ประเภทคือ ๑) ข้อความที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างมโนภาพ (Relations of Ideas) และ ๒) ข้อความที่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับข้อเท็จจริง (Matters of Fact) ข้อความทั้งสองนี้คือเกณฑ์ ๒ เกณฑ์ที่ฮูมใช้ตัดสินว่าข้อความหนึ่งมีความหมายหรือไม่ มันถูกกล่าวถึงในฐานะเป็น “ไม้ตายของฮูม” (Hume’s fork)^{๒๑} ซึ่งถ้าแปลตามตัวอักษรหมายถึง ส้อมที่มีสองขาหรือสองง่ามที่ฮูมใช้เป็นเครื่องมือจิ้มลงไปบนข้อความที่เขาต้องการตรวจสอบว่ามีความหมายหรือไม่ ถ้าข้อความใดมีความหมาย ส้อมของเขาต้องจิ้มมันขึ้นมาได้ มันต้องติดมากับขาใดขาหนึ่งของส้อมเสมอ ถ้าจิ้มไม่ติดสักขา ก็แสดงว่าข้อความนั้นไม่มีความหมาย^{๒๒} และถ้าไม่มีความหมาย ก็ไม่สามารถที่จะตัดสินว่าจริงหรือเท็จได้ เมื่อไม่สามารถตัดสินว่าจริงหรือเท็จได้ ก็ไม่อาจถือว่าเป็นความรู้ได้

ฮูมเห็นว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นมีอยู่แต่ในข้อความที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างมโนภาพเท่านั้น ข้อความประเภทนี้คือข้อความที่ความหมายของมันถูกกำหนดด้วยความหมายของมโนภาพที่สัมพันธ์กันในข้อความ และความหมายของมันจะคงเดิมไม่เปลี่ยนตราบเท่าที่มโนภาพในข้อความนั้นยังมีความหมายเดิม เป็นข้อความที่เราสามารถรู้มันได้ทันทีโดยไม่ต้องอาศัยการพิสูจน์ เช่น ข้อความว่า $2+2=4$ นั้น เรารู้ได้ทันทีโดยไม่ต้องอาศัยการพิสูจน์ คือเมื่อเราเห็นข้อความว่าสองบวกสอง เราสามารถตอบได้อย่างไม่มีทางผิดว่าผลที่ออกมาจะต้องเท่ากับสี่ หรือบางครั้งอาจต้องมีการพิสูจน์บ้าง เช่น ข้อความว่า $3 \times 5 = 15$ ข้อความดังกล่าวนี้เป็นความจริงจำเป็น (necessary truth) หรือเรียกกันภายหลังว่าความจริงวิเคราะห์ (analytic) ความจำเป็นของข้อความที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างมโนภาพนี้จะคงที่ตลอดไปตราบเท่าที่มโนภาพที่มาสัมพันธ์กันนั้นยังมีความหมายเดิม

ส่วนข้อความที่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับข้อเท็จจริงนั้น ฮูมเห็นว่าไม่มีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น เพราะค่าความจริงของมันไม่ได้ถูกกำหนดด้วยความสอดคล้องกันอย่างจำเป็นทางความคิดระหว่าง

^{๒๑} Penguin Group (UK), *The Philosophy Book*, p. 150.

^{๒๒} สมฤดี วิศทเวทย์, *ทฤษฎีความรู้ของฮูม*, หน้า ๔๙.

มโนภาพ แต่ถูกกำหนดด้วยข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในโลกภายนอก ตัวอย่างของข้อความประเภทนี้ก็เช่น “พรุ้งนี้เข้าดวงอาทิตย์จะขึ้น” “ถ้าปล่อยก้อนหินจากมือ มันจะตกลงสู่พื้น” “ถ้าลูกบิลเลียดสีดำเคลื่อนที่ไปชนลูกบิลเลียดสีขาว ลูกบิลเลียดสีขาวจะเคลื่อนที่” เป็นต้น ความจริงของข้อความประเภทนี้ไม่ใช่ความจริงจำเป็น เพราะข้อความที่ตรงกันข้าม เช่น “ดวงอาทิตย์จะไม่ขึ้นพรุ้งนี้เข้า” เป็นสิ่งที่เราคิดและเข้าใจได้เท่ากับข้อความที่ว่ามันจะขึ้น เนื่องจากความจริงของมันไม่ได้ถูกกำหนดโดยความหมายของมโนภาพที่ปรากฏในข้อความ ในที่นี้คือ “ดวงอาทิตย์” “และการขึ้น” เหมือนกับข้อความที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างมโนภาพที่อาศัยความสอดคล้องกันอย่างจำเป็นทางความคิด แต่ถูกกำหนดโดยการมีอยู่หรือเกิดขึ้นของสิ่งต่าง ๆ ในโลก ดังนั้น ข้อความประเภทนี้จึงมีโอกาสเป็นเท็จได้ และการปฏิเสธว่าดวงอาทิตย์จะไม่ขึ้นจึงไม่ถือเป็นการขัดแย้งกัน ความจริงของข้อความประเภทนี้ไม่ใช่ความจริงจำเป็น อาจเรียกว่าความจริงสังเคราะห์ (synthetic)

ดังนั้น จะเห็นว่าสุมยอมรับว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นเฉพาะในข้อความที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างมโนภาพเท่านั้น ซึ่งส่วนใหญ่จะได้แก่ข้อความทางคณิตศาสตร์ แต่ไม่ยอมรับว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นในเรื่องราวเกี่ยวกับข้อเท็จจริงหรือเรื่องราวเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ในโลกธรรมชาติ

เมื่อนำข้อความทั้งสองประเภทดังกล่าวข้างต้นมาพิจารณาข้อความในปฏิจจนสมุปบาท เช่น ข้อความที่ว่า “เพราะอริชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี” เป็นต้น จะเห็นว่า ข้อความในปฏิจจนสมุปบาทไม่ใช่ข้อความที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างมโนภาพ กล่าวคือ ในทัศนะของสุม เมื่อเราสังเกตเห็นหรือรับรู้ว่ามีอริชากำลังเกิดขึ้น มันไม่ได้บังคับว่าสังขารจะต้องเกิดตามมา ซึ่งแตกต่างจากการที่เราเห็นข้อความว่า “สองบวกสอง” แล้วมันบังคับว่า “สี่” จะต้องเกิดตามมา เพราะข้อความว่าสองบวกสองเท่ากับสี่นั้นเป็นข้อความที่มนุษย์บัญญัติขึ้น ความจริงของมันจึงคงที่ ส่วนข้อความในปฏิจจนสมุปบาทไม่ใช่ข้อความที่มนุษย์บัญญัติขึ้น แต่เป็นข้อความที่กล่าวถึงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับกระบวนการเกิดทุกข์และกระบวนการดับทุกข์ของมนุษย์ ดังนั้น ข้อความในปฏิจจนสมุปบาทจึงจัดเข้าในข้อความที่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับข้อเท็จจริง และไม่ใช่ข้อความที่เป็นความจริงจำเป็น

ในทัศนะของสุม เราไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างปัจจัย ๑๒ ในปฏิจจนสมุปบาท (อริชา→สังขาร→วิญญาณ→นามรูป→สฬายตนะ→ผัสสะ→เวทนา→ตัณหา→อุปาทาน→ภพ→ชาติ→ชรามรณะ) สังเกตเห็นได้แต่ปฏิจจนสมุปบันธรรมหรือปัจจัย ๑๒ (อริชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ) ที่เกิดสืบเนื่องกันไปเท่านั้น ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัย ๑๒ ในปฏิจจนสมุปบาทเป็นสิ่งที่จิตของมนุษย์ขึ้นโดยจินตนาการ จากการสังเกตเห็นปัจจัย ๑๒ มาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอเป็นประจำ

สุมเห็นว่าการที่มนุษย์สังเกตเห็นความสัมพันธ์เชิงข้อเท็จจริง (factual relation) ๓ ประการบ่อย ๆ เป็นประจำ จะทำให้มนุษย์คิดว่าสาเหตุและผลมีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น ความสัมพันธ์เชิงข้อเท็จจริง (factual relation) ๓ ประการที่ว่านี้ก็คือ

๑. สิ่งที่ถูกเรียกว่าสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่มียู่หรือเกิดขึ้นใกล้เคียงกันในแง่ของเวลาและสถานที่ (contiguity in time and place) เช่น เวทนาเกิดขึ้นใกล้กันกับตัณหาเสมอ

๒. สิ่งที่ถูกเรียกว่าสาเหตุจะมีอยู่หรือเกิดขึ้นก่อนผล (priority in time) เช่น เวทนามาก่อนตัณหาเสมอ

๓. สิ่งที่ถูกเรียกว่าสาเหตุและผลจะมีอยู่ด้วยกันหรือตามกันมาในลักษณะเดิม (๑ กับ ๒) อย่างสม่ำเสมอทุกครั้งเป็นประจำ (constant conjunction) เช่น เวทนาเกิดขึ้นด้วยกันกับตัณหาเสมอ

ดังนั้น ในทัศนะของฮูม เมื่อเราสังเกตเห็นว่าเวทนาเกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้กันกับตัณหาเสมอ และสังเกตเห็นว่าทุกครั้งที่เวทนาเกิด ก็จะมีตัณหาเกิดตามมาเสมอ จะทำให้เราคิดว่าเวทนาเป็นสาเหตุให้เกิดตัณหา แม้ว่าความสัมพันธ์เชิงข้อเท็จจริง ๓ ประการนี้ไม่ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น (necessary connection) ระหว่างเวทนาและตัณหา และเมื่อลองพิจารณาเฉพาะเวทนา มันก็ไม่ได้แสดงให้เห็นว่าจะต้องมีตัณหาเกิดตามมา สำหรับฮูม เรามีรอยประทับ (impression) ของการเกิดขึ้นใกล้กัน (contiguity) ระหว่างเวทนาและตัณหาได้ มีรอยประทับของการที่เวทนามาก่อนตัณหาได้ (priority) และมีรอยประทับของการที่เวทนาและตัณหาเกิดขึ้นด้วยกันได้ (constant conjunction) แต่เราไม่มีรอยประทับของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น (necessary connection) ระหว่างเวทนาและตัณหา ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างเวทนาและตัณหาไม่ได้เป็นสิ่งที่มียู่จริง แต่มันเป็นนิสัยในการเชื่อมโยง (habit of association) ที่เกิดขึ้นในจิตของเราจากการรับรู้การเกิดขึ้นซ้ำ ๆ กันของเวทนาและตัณหา

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นผลสืบเนื่องมาจากเวทนา ถ้าไม่มีเวทนา ตัณหาที่ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้ กล่าวคือ เวทนาคือความรู้สึกเป็นสุข ความรู้สึกเป็นทุกข์ ความรู้สึกเฉย ๆ ทำให้เกิดตัณหา คือ ความอยาก อันได้แก่ ความชอบ หรือความไม่ชอบ ดังนี้^{๒๓}

๑. ความรู้สึกเป็นสุข (สุขเวทนา) ทำให้เกิดความชอบ หมายถึง ทำให้เกิดความอยากต่างๆ คือ อยากได้ อยากให้คงอยู่ และอยากได้ใหม่ กล่าวคือ เมื่อได้เห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัสสัมผัสทางกายที่สบาย และได้นึกถึงเรื่องราวต่าง ๆ ตามที่ได้เห็นได้ฟังและได้ทราบมาแล้วทำให้เกิดความสุข ความรู้สึกเป็นสุขนั้นก็ทำให้เกิดความอยากเห็น อยากได้ยิน อยากดมกลิ่น อยากลิ้มรส อยากถูกต้องสัมผัสสัมผัสทางกาย และอยากนึกคิดอยู่รำไป ครั้งเมื่อได้เห็น ได้ฟัง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องสัมผัสสัมผัสทางกาย และได้นึกคิดอยู่รำไปจนกลายเป็นความซ้ำซากจำเจจึงทำให้เกิดความเบื่อหน่าย แต่ความเบื่อหน่ายนั้นเป็นความเบื่อหน่ายที่อยากได้ใหม่มาแทนที่ คือ อยากได้เห็นรูปใหม่ อยากได้ฟังเสียงใหม่ อยากได้ดมกลิ่นใหม่ อยากได้ลิ้มรสใหม่ อยากได้สัมผัสสัมผัสทางกายใหม่ อยากได้นึกคิดเรื่องใหม่

๒. ความรู้สึกเป็นทุกข์ (ทุกขเวทนา) ทำให้เกิดความไม่ชอบ หมายถึง ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายต่าง ๆ ความไม่ชอบต่าง ๆ คือ เบื่อหน่ายไม่ชอบได้ของเก่า ได้แก่ เบื่อหน่ายที่ได้เห็นรูปเก่า เบื่อหน่ายที่ได้ฟังเสียงเก่า เบื่อหน่ายที่ได้ดมกลิ่นเก่า เบื่อหน่ายที่ได้ลิ้มรสเก่า เบื่อหน่ายที่ได้ถูกต้องสัมผัสสัมผัสทางกายเก่า เบื่อหน่ายที่ได้นึกถึงเรื่องเก่า หรือไม่ก็เบื่อหน่ายที่ได้เห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส

^{๒๓} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจ্ঞสมุปบาท กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต, หน้า ๑๐๓-๑๐๔.

ถูกต้องสัมผัสทางกาย ที่ไม่น่าพอใจ และนึกคิดถึงเรื่องที่ไม่สบายใจ แต่ความเบื่อหน่ายทั้งหมดนั้นเป็นความเบื่อหน่ายชนิดที่อยากได้ใหม่หรืออยากได้สิ่งถูกใจมาแทนที่

๓. ความรู้สึกกลาง ๆ (อุเบกขาเวทนา) ทำให้เกิดความชอบ หรือไม่ชอบก็ได้ หมายถึง ทำให้เกิดความอยากหรือความเบื่อหน่ายก็ได้ในเวลาต่อมา เพราะความรู้สึกกลาง ๆ นั้นอยู่กลางระหว่างความรู้สึกเป็นสุขกับความรู้สึกเป็นทุกข์ กล่าวคือ หากเกิดความรู้สึกเป็นสุขขึ้น ก่อนที่จะแปรเปลี่ยนไปเป็นความรู้สึกเป็นทุกข์ ความรู้สึกเป็นสุขนั้นจะดับไปก่อนแล้วจึงเกิดความรู้สึกเป็นทุกข์ ช่วงต่อระหว่างความเป็นสุขกับความรู้สึกเป็นทุกข์นั้นแหละ คือ ความรู้สึกกลาง ๆ แต่โดยทั่วไปแล้ว ความรู้สึกกลาง ๆ จะเอนไปข้างความรู้สึกเป็นสุข อภิธรรมอธิบายว่าเป็นความรู้สึกที่ละเอียดลึกซึ้งซึ่งสังเกตรู้ได้ยาก

จะเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างเวทนาและตัณหาเป็นสิ่งที่เราสังเกตเห็นได้ว่าถ้ามีเวทนาแล้ว ก็จะมีตัณหาเกิดตามมา และถ้าไม่มีเวทนา ตัณหาที่ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้ เพราะเวทนาเป็นปัจจัยหลักสำหรับการเกิดตัณหา ดังนั้น เวทนาและตัณหาจึงมีความสัมพันธ์พิเศษต่อกัน นั่นคือความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น (necessary connection) เวทนาและตัณหาจึงไม่ได้เป็นเพียงสิ่ง ๒ สิ่งที่ตามกันมาอย่างมีระเบียบสม่าเสมอเท่านั้น

จะอย่างไรก็ตาม ในทัศนะของฮูม เวทนาและตัณหาเป็นเพียงรอยประทับ ๒ อันที่เกิดสืบเนื่องกันไป แต่ละอย่างเป็นอิสระไม่ผูกพันกันและแยกออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด มนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นหรือรับรู้ความสัมพันธ์ระหว่างเวทนาและตัณหา สังเกตเห็นได้แต่เวทนาและตัณหาที่เกิดสืบเนื่องกันไปเท่านั้น ความสัมพันธ์ระหว่างเวทนาและตัณหาเป็นความสัมพันธ์ที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นจากการรับรู้เวทนาและตัณหาที่มาด้วยกันอย่างสม่าเสมอเป็นประจำ

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า ฮูมปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในเชิงอภิปรัชญา ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นมีอยู่แต่ในภาษาเท่านั้น นั่นหมายความว่า ในทัศนะของฮูม ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างปัจจัย ๑๒ ในปฏิจจนุปบาทไม่มีอยู่จริง เพราะมนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นหรือรับรู้ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างปัจจัย ๑๒ นั้นได้ สังเกตเห็นได้หรือรับรู้ได้แต่เพียงปฏิจจนุปปन्नธรรมหรือปัจจัย ๑๒ ที่เกิดสืบเนื่องกันไปอย่างสม่าเสมอเท่านั้น

๔.๒.๔ ธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ

หลักปฏิจจนุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่ามีความเป็นสาเหตุในโลกธรรมชาติ แต่ไม่ยอมรับว่ามีอะไรในทางอภิปรัชญาเช่นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมอยู่เบื้องหลังความเป็นสาเหตุ เช่น

๑. อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร... อวิชชาเป็นสาเหตุ ส่วนสังขารเป็นผล ทุกครั้งที่อวิชชาเกิด สังขารจะเกิดเสมอ

๒. เมื่อลมพัดกังหันก็หมุน ลมเป็นสาเหตุ ส่วนการที่กังหันหมุนเป็นผล ทุกครั้งที่ลมพัดกังหันจะหมุนเสมอ

๓. เมื่อเราเอาเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าว เมล็ดข้าวเป็นสาเหตุ ส่วนต้นข้าวเป็นผล ทุกครั้งที่นำเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าวเสมอ

๔. เมื่อลูกบิลเลียดสีดำเคลื่อนที่ไปชนลูกบิลเลียดสีขาว ลูกบิลเลียดสีขาวจะเคลื่อนที่ไป การเคลื่อนที่เข้าชนของลูกบิลเลียดสีดำเป็นสาเหตุ ส่วนการที่ลูกบิลเลียดสีขาวเคลื่อนที่ไปเป็นผล ทุกครั้งที่ลูกบิลเลียดสีดำเคลื่อนที่เข้าชนลูกบิลเลียดสีขาว ลูกบิลเลียดสีขาวจะเคลื่อนที่ไปเสมอ

จากตัวอย่างข้างต้น จะเห็นว่า ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท เวลาที่เรากล่าวว่ามี ก. เป็นสาเหตุของ ข. ไม่ได้มีความหมายแค่เพียงว่า มี ก. แล้วก็มี ข. เท่านั้น หากแต่หมายถึงว่า ทุกครั้งที่ มี ก. จะมี ข. ตามมาเสมอ ความเป็นสาเหตุในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทจึงมีความหมายคลุมไปถึง ความเป็นระเบียบ ความสม่ำเสมอ และความแน่นอนไม่ผิดเพี้ยนด้วย

เราอาจสงสัยว่าทำไมทุกครั้งที่ มี ก. จะมี ข. ตามมาเสมอ เช่นทำไมทุกครั้งที่เรานำเอาเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าวเสมอ ไม่ได้ต้นขนุนหรือต้นทุเรียน ปราศฎการณนี้มีพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมทำหน้าที่เชื่อมโยง ก. และ ข. ให้เกิดตามกันมาอย่างมีระเบียบสม่ำเสมอหรือไม่ ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท เวลาที่เราบอกว่า ก. เป็นสาเหตุของ ข. นั้น ระหว่าง ก. และ ข. นี้ไม่มีพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมทำหน้าที่เชื่อมโยง ก. และ ข. ให้เกิดตามกันมาอย่างมีระเบียบสม่ำเสมอ การที่เมล็ดข้าวเจริญเติบโตเป็นต้นข้าวก็เพราะธรรมชาติภายใน (intrinsic nature) ของเมล็ดข้าวเป็นเช่นนั้นเอง ไม่เกี่ยวกับว่ามีอะไรสักอย่างนอกที่ทำให้เป็นไปเช่นนั้น นั่นหมายความว่าพุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล แต่ยอมรับว่ามีพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมอยู่เบื้องหลังความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลนั้น ดังนั้น ความเป็นสาเหตุในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทจึงเป็นเพียงชื่อเรียกอาการที่สิ่งทั้งหลายดำเนินไปอย่างมีระเบียบเท่านั้น

ในทัศนะของฮูม ฮูมไม่ยอมรับว่ามีอะไรในทางอภิปรายอยู่เบื้องหลังความเป็นสาเหตุ เช่นเดียวกันกับพุทธปรัชญาเถรวาท คือฮูมไม่ยอมรับว่ามีพระเจ้าทำหน้าที่เชื่อมโยงสาเหตุและผลเข้าด้วยกันอย่างจำเป็น ฮูมปฏิเสธความมีอยู่ของพระเจ้าตามแนวความคิดของนักปรัชญาสมัยกลาง สำนักสกอตติส^{๒๔} เพราะฮูมเห็นว่าข้อพิสูจน์จากเหตุการณ์อัศจรรย์ (miracles) แผนการ (design) และสาเหตุแรก (first cause) ไม่สามารถพิสูจน์ความมีอยู่ของพระเจ้าได้จริง เนื่องจากข้อพิสูจน์เหล่านี้ล้วนมีข้อบกพร่องทั้งสิ้น นอกจากฮูมจะปฏิเสธว่าไม่มีพระเจ้าอยู่เบื้องหลังความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลแล้ว ฮูมยังปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลซึ่งเป็นเงื่อนไขของการเรียกสิ่งหนึ่งว่าเป็นสาเหตุและเรียกอีกสิ่งว่าเป็นผลด้วย ฮูมเห็นว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นมีอยู่แต่ในภาษาหรือในข้อความที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างมโนภาพเท่านั้น ซึ่งส่วนใหญ่จะได้แก่ข้อความทางคณิตศาสตร์ เช่น ข้อความว่า $2+2=4$ เมื่อเราเห็นข้อความว่า $2+2$ เราสามารถบอกได้อย่างไม่มีทาง

^{๒๔} Chap. David Hume, *Dialogues concerning Natural Religion and Other Writings*, ed. by Dorothy Coleman, (New York : Cambridge University Press, 2007), pp. xviii-xxxiv., James B. Wilbur and Harold J. Allen, *The Worlds of Hume and Kant*, (New York : Prometheus Books, 1982), pp. 46-53.

ผิดว่า ๔ จะต้องเกิดตามมานั่นเอง เพราะ ๒+๒ กับ ๔ มีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นของข้อความนี้จะคงที่ไม่เปลี่ยนแปลงตราบเท่าที่มโนภาพในข้อความนี้ยังคงมีความหมายเดิมนั่นก็คือมโนภาพ “สอง” “บวก” “สอง” “เท่ากับ” “สี่” เมื่อความหมายของมโนภาพเหล่านี้ยังมีความหมายเหมือนเดิม ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นของข้อความนี้ก็จะคงเดิมไม่เปลี่ยนแปลง สุมปฏิสระความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในโลกธรรมชาติ เช่น ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียดสีดำกับการเคลื่อนที่ของลูกบิลเลียดสีขาว เพราะสุมไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นนั้น สุมเห็นว่าเราสังเกตเห็นได้แต่การที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น และการที่เราสังเกตเห็นการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเป็นประจำนี้เองที่ทำให้เราเชื่อว่าสาเหตุและผลมีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น สุมมองว่าความเป็นสาเหตุเป็นสิ่งที่จิตของเราสร้างขึ้น จากการเห็นสิ่งสองสิ่งมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอเป็นประจำด้วยเหตุนี้ สุมจึงปฏิเสธความมีอยู่ของความเป็นสาเหตุในเชิงอภิปรัชญา ความเป็นสาเหตุเป็นเพียงความบังเอิญ ที่บังเอิญว่ายังไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นเท่านั้น

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า หลักปฏิเสธสมุบัติในพุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับความมีอยู่ของความเป็นสาเหตุ แต่ไม่ยอมรับว่ามีอะไรในทางอภิปรัชญาเช่นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมอยู่เบื้องหลังความเป็นสาเหตุ ในขณะที่สุมก็มีทัศนะคล้ายคลึงกับพุทธปรัชญาเถรวาทตรงที่ไม่ยอมรับว่ามีอะไรในทางอภิปรัชญาอยู่เบื้องหลังความเป็นสาเหตุ แต่สุมก็แตกต่างจากพุทธปรัชญาเถรวาทตรงที่สุมปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล การที่สุมปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในเชิงอภิปรัชญานี้ทำให้ความเป็นสาเหตุของเขาเป็นเพียงความบังเอิญหรือเป็นเพียงชื่อเรียกของการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างมีระเบียบสม่ำเสมอเท่านั้น

๔.๓ สรุป

การวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด สุมในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ทำให้เห็นว่า พุทธปรัชญาเถรวาทปฏิเสธแนวคิดความเป็นสาเหตุของเดวิด สุม ทั้งในเรื่องความหมายของความเป็นสาเหตุ ลักษณะของความเป็นสาเหตุ ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล และธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ ดังนี้

(๑) ในเรื่องความหมายของความเป็นสาเหตุ สุมให้ความหมายของสาเหตุโดยการบอกที่มาของการเรียกสิ่งหนึ่งว่าสาเหตุ ซึ่งได้แก่การมาด้วยกันหรือตามกันมาของสิ่ง ๒ สิ่งอย่างคงที่สม่ำเสมอ ถ้าพิจารณาในแง่ของความสัมพันธ์เชิงปรัชญาซึ่งเป็นสิ่งที่เราสังเกตเห็นได้ สาเหตุของสุมหมายถึงการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของสิ่งสองสิ่ง เช่น ฝนตกแล้วถนนก็เปียก ลมพัดแล้วกังหันก็หมุน เป็นต้น ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ความเป็นสาเหตุของสุมหมายถึงการที่มีสิ่งหนึ่งแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ซึ่งความหมายของความเป็นสาเหตุดังกล่าวแตกต่างจากความหมายของความเป็นสาเหตุในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทที่หมายถึงการที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไป ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความหมายของความเป็นสาเหตุของสุมนั้นมีจุดอ่อนจุดด้อยอยู่หลายประการ กล่าวคือ บางครั้งการที่เหตุการณ์สองอย่างมาด้วยกันอย่าง

สม่าเสมอไม่ได้แปลว่ามันเป็นสาเหตุและผลกัน เช่น กลางวันกับกลางคืน เป็นต้น และบางครั้งเหตุการณ์ทั้งสองนั้นอาจเป็น “ผลร่วม” ของอีกเหตุการณ์หนึ่งก็ได้ เช่น ฟ้าแลบตามมาด้วยฟ้าร้อง แต่ฟ้าแลบไม่ได้เป็นสาเหตุของฟ้าร้อง แต่ทั้งฟ้าแลบและฟ้าร้องเป็นผลร่วมของอีกเหตุการณ์อื่น นอกจากนี้ พุทธปรัชญาเถรวาทยังเห็นว่าสาเหตุบางอย่างไม่จำเป็นว่าจะต้องให้ผลเหมือนเดิม แต่ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัย เช่น อาหารรสเผ็ดเป็นสาเหตุของการปวดท้อง แต่บางครั้งการรับประทานอาหารรสเผ็ดก็ไม่ได้ทำให้ปวดท้องเสมอไป ดังนั้น ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความหมายของความเป็นสาเหตุของสุมที่เน้นการเกิดขึ้นอย่างสม่าเสมอ จึงไม่อาจอธิบายความเป็นสาเหตุได้อย่างครอบคลุม

(๒) ในเรื่องลักษณะของความเป็นสาเหตุ ลักษณะของความเป็นสาเหตุของสุมมีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) สาเหตุต้องเกิดขึ้นใกล้เคียงกันกับผลทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ (contiguity in time and place) (๒) สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผลเสมอ (priority in time) และ (๓) สาเหตุต้องเกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ (constant conjunction) ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ลักษณะของความเป็นสาเหตุของสุมยังมีข้อบกพร่องอยู่ คือ ลักษณะของความเป็นสาเหตุของสุมไม่ได้กล่าวถึงการที่สาเหตุสามารถเกิดขึ้นใกล้เคียงกันกับผลได้ทั้งในแง่ของเวลาและสถานที่ และไม่ได้กล่าวถึงสาเหตุและผลที่ไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันหรือมาด้วยกันอย่างสม่าเสมอ

(๓) ในเรื่องความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล สุมปฏิเสธความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในเชิงอภิปรัชญา เพราะสุมเห็นว่ามนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ สังเกตเห็นได้แต่เพียงความสืบเนื่องของเหตุการณ์ (succession of events) เท่านั้น ในความเป็นจริง ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการหรือสร้างขึ้นจากการอนุมานสาเหตุ ซึ่งเป็นไปตามทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพ (association of ideas) ทัศนะของสุมดังกล่าวนี้แตกต่างจากทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท เพราะพุทธปรัชญาเถรวาทยืนยันความมีอยู่ของความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล กล่าวคือ ระหว่างสาเหตุและผลมีความเป็นระเบียบ ความสม่าเสมอ และกฎเกณฑ์ที่แน่นอน หากมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท เหตุผลของสุมนั้นยังมีจุดอ่อนจุดด้อยอยู่ กล่าวคือ การที่มนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ หรือไม่เคยสังเกตเห็นสาเหตุที่เป็นพลังผลักดัน (power) ให้เกิดผล ไม่ได้หมายความว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสิ่งต่าง ๆ หรือสาเหตุที่เป็นพลังผลักดันให้เกิดผลไม่มีอยู่จริง เช่น มนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นแรงชนิดต่าง ๆ ในธรรมชาติ เช่น แรงโน้มถ่วงระหว่างวัตถุ หรือไม่เคยสังเกตเห็นไฟฟ้าที่เป็นสาเหตุให้เครื่องใช้ไฟฟ้าเช่นพัดลมทำงาน ไม่ได้หมายความว่าแรงชนิดต่าง ๆ ในโลกธรรมชาติหรือไฟฟ้าไม่มีอยู่จริง ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลไม่ใช่สิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการ จากการเห็นเหตุการณ์สองเหตุการณ์มาด้วยกันอย่างสม่าเสมอ เพราะมีหลายเหตุการณ์ที่เราเห็นว่ามันมาด้วยกันอย่างสม่าเสมอแต่เราก็ไม่เชื่อมโยงว่ามันเป็นสาเหตุและผลของกัน ถ้าความเป็นสาเหตุอันหมายถึงความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลเป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการจากการเห็นเหตุการณ์สองเหตุการณ์มาด้วยกันอย่างสม่าเสมอ มนุษย์ก็น่าจะเชื่อมโยงกลางวันว่าเป็นสาเหตุของกลางคืนหรือเชื่อมโยงสัญญาณไฟจราจรสีเขียวว่าเป็นสาเหตุของสัญญาณไฟจราจรสีแดงด้วย เพราะกลางวันกับกลางคืนหรือสัญญาณไฟ

จราจรสี่เกี่ยวกับสัญญาณไฟจราจรสีแดงเป็นเหตุการณ์ที่สิ่งสองสิ่งมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอเหมือนกัน แต่ที่มนุษย์ไม่เชื่อมโยงว่ามันเป็นสาเหตุและผลของกันก็เพราะว่ามันไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกัน นั่นคือ ความเป็นสาเหตุและผลจะต้องมีคุณลักษณะบางอย่างมากกว่าการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของเหตุการณ์ สองเหตุการณ์ ดังนั้น ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท แนวคิดความเป็นสาเหตุของฮูมที่มีพื้นฐานอยู่บน ทฤษฎีการเชื่อมโยงมโนภาพยังมีข้อบกพร่องอยู่ เพราะไม่สามารถแยกแยะการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของเหตุการณ์สองเหตุการณ์ที่เป็นเรื่องของความบังเอิญออกไปจากการมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอของ เหตุการณ์สองเหตุการณ์ที่เป็นเรื่องของความเป็นสาเหตุได้

(๔) ในเรื่องธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ ฮูมปฏิเสธความมีอยู่ของความเป็นสาเหตุ เพราะไม่เคยสังเกตเห็นความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระหว่างสาเหตุและผล สังเกตเห็นได้แต่ความสืบเนื่องของ เหตุการณ์เท่านั้น ความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระหว่างสาเหตุและผลไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ในโลกธรรมชาติ หากแต่เป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นจากการเห็นสิ่งสองสิ่งมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ การที่ฮูมมีทัศนะเช่นนี้ ทำให้ความเป็นสาเหตุของเขาไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่แบบวัตถุวิสัย (objective) หากแต่เป็นสิ่งที่มีอยู่แบบจิตวิสัย (subjective) ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความเป็นสาเหตุไม่ใช่สิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นจากการเห็น สิ่งสองสิ่งมาด้วยกันอย่างสม่ำเสมอ เพราะมีสิ่งสองสิ่งหรือเหตุการณ์สองเหตุการณ์มากมายที่มาด้วยกัน อย่างสม่ำเสมอ แต่ในจำนวนเหตุการณ์เหล่านี้ บางเหตุการณ์เราถือว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน เพราะ มันมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล แต่บางเหตุการณ์เราไม่ถือ ว่าเป็นสาเหตุและผลของกัน เพราะมันไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและ อีกสิ่งเป็นผล เช่น เราถือว่าว่าลมพัดเป็นสาเหตุของการที่กังหันหมุน แต่ไม่ถือว่ากลางวันเป็นสาเหตุของ กลางคืน ที่ไม่ถือก็เพราะว่ากลางวันกับกลางคืนไม่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็น สาเหตุและอีกสิ่งเป็นผล ดังนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทจึงเห็นว่าความเป็นสาเหตุไม่ใช่เป็นเพียงชื่อเรียกของ การที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ความเป็นสาเหตุเป็นสิ่งที่ มีอยู่ (objective) จะอย่างไรก็ตาม แม้พุทธปรัชญาเถรวาทจะยอมรับว่ามีความเป็นสาเหตุในธรรมชาติ แต่ก็ไม่ ยอมรับว่ามี “อะไรในทางอภิปริชญา” เช่นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมอยู่เบื้องหลังความ เป็นสาเหตุ การที่พุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะเช่นนี้ทำให้ความเป็นสาเหตุของพุทธปรัชญาเถรวาทเป็น เพียงชื่อเรียกของการที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไป อย่างมีระเบียบแบบแผนเท่านั้น

ส่วนการวิเคราะห์ปัจจัยสมุปบาทของพุทธปรัชญาเถรวาทในทัศนะของเดวิด ฮูม ทำให้เห็น ว่า ฮูมปฏิเสธแนวคิดความเป็นสาเหตุของพุทธปรัชญาเถรวาท ทั้งในเรื่องความหมายของความเป็นสาเหตุ ลักษณะของความเป็นสาเหตุ ความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระหว่างสาเหตุและผล และธรรมชาติของความเป็น สาเหตุ ดังนี้

(๑) ในเรื่องความหมายของความเป็นสาเหตุ พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าสิ่งทั้งหลายล้วนเกิดขึ้น ตามปัจจัย ปัจจัยที่ทำให้เกิดผลนั้นมีหลากหลาย ไม่ใช่มีแค่เพียงปัจจัยเดียว เช่น ปัจจัยสมุปบาทบอกว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดขรามรณะ ใน กรณีนี้นี้ ชาติเป็นสาเหตุ ส่วนขรามรณะเป็นผล ทุกครั้งที่มีการมีชาติ ก็จะมีขรามรณะเกิดตามมาเสมอ จะ อย่างไรก็ตาม ชาติก็ใช่ว่าจะดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเองโดยไม่อิงอาศัยสิ่งอื่น การที่จะเกิดชาติได้นั้นต้องมีปัจจัย

หลายอย่างเริ่มตั้งแต่วิชาเรื่อยมาจนถึงภพ อวิชา...ภพเป็นปัจจัยที่มาก่อหนุ่นชาติ ช่วยให้ชาติสามารถก่อให้เกิดขรามรณะ ดังนั้น จะเห็นว่าการที่จะเกิดขรามรณะนั้นต้องมีปัจจัยหลากหลาย ไม่ใช่ว่ามีเพียงแค่ปัจจัยเดียวคือชาติ ปัจจัยหลากหลายเหล่านั้นเมื่อรวมกันเข้าแล้วก็เป็นปัจจัยให้เกิดขรามรณะ รวมไปถึงโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ดังนั้น ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ความเป็นสาเหตุจึงหมายถึงการที่สิ่งต่าง ๆ รวมกันเข้าแล้วเป็นปัจจัยให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไป จะอย่างไรก็ตาม ในทัศนะของฮูม เราไม่เคยสังเกตเห็นความเป็นสาเหตุ สังเกตเห็นได้แต่การที่สิ่งสองสิ่งขึ้นไปเกิดสืบเนื่องกันไปอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น นั่นคือในทัศนะของฮูม เราสังเกตเห็นได้หรือรับรู้ได้แต่ อวิชา สังขาร วิญญาณ... ที่เกิดสืบเนื่องกันไปเท่านั้น เราไม่เคยสังเกตเห็นหรือไม่เคยรับรู้กระแส ปฏิจสมุปบาทที่ว่า อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดขรามรณะ สังเกตเห็นได้แต่การที่มีสิ่งหนึ่งเกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับอีกสิ่งหนึ่งอย่างสม่ำเสมอเป็นประจำเท่านั้น ดังนั้น ในทัศนะของฮูม ความเป็นสาเหตุเป็นเพียงการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ไม่มีสาเหตุที่เป็นสิ่งก่อกวนให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นตั้งอยู่และดำเนินต่อไป สาเหตุเป็นเพียงสิ่งที่เกิดก่อนและเกิดขึ้นใกล้เคียงกับอีกสิ่งหนึ่งอย่างสม่ำเสมอ ส่วนผลก็เป็นเพียงสิ่งที่เกิดตามมาทีหลังอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น

(๒) ในเรื่องลักษณะของความเป็นสาเหตุ พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่าลักษณะสำคัญของความเป็นสาเหตุมีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นใกล้กันกับผลและไกลกันกับผลในแง่ของเวลา และสถานที่ (๒) สาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล และ (๓) สาเหตุมีทั้งที่เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอและไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอ ส่วนฮูมยอมรับเฉพาะสาเหตุที่เกิดขึ้นใกล้กันกับผลในแง่ของเวลาและสถานที่เท่านั้น ไม่ยอมรับว่าสาเหตุและผลสามารถเกิดขึ้นไกลกันได้ทั้งในของเวลาและสถานที่เหมือนพุทธปรัชญาเถรวาท เพราะสาเหตุและผลที่เกิดขึ้นไกลกันนั้นเป็นสิ่งที่ไม่สามารถมีประสบการณ์ได้ ฮูมเห็นเหมือนกับพุทธปรัชญาเถรวาทว่าสาเหตุต้องเกิดขึ้นก่อนผล ฮูมยอมรับเฉพาะสาเหตุที่เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอเท่านั้น ไม่ยอมรับสาเหตุที่ไม่ได้เกิดขึ้นด้วยกันกับผลเสมอเหมือนพุทธปรัชญาเถรวาท

(๓) ในเรื่องความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล พุทธปรัชญาเถรวาทถือว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในโลกธรรมชาติ เพราะหากมีสาเหตุอย่างเดียวกัน ผลที่ออกมาย่อมเหมือนกันเสมอ เช่น อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดขรามรณะ ในกรณีนี้ มนุษย์ทุกคน เมื่อมีอวิชา ก็ต้องมีสังขาร ทุกครั้งที่มียวิชา จะมีสังขารเกิดตามมาเสมอ และถ้าไม่มีอวิชา สังขารก็ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นได้ เพราะอวิชาเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้เกิดสังขาร ในเรื่องอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ถ้ามีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟก็ติด ทุกครั้งที่มิเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟจะติดเสมอ และถ้าไม่มีเชื้อเพลิง ความร้อน และออกซิเจน ไฟจะติดไม่ได้ ดังนั้น พุทธปรัชญาเถรวาทจึงยอมรับว่าสาเหตุและผลมีความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็น แต่ฮูมปฏิเสธความมีอยู่ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในเชิงอภิปราย ฮูมยอมรับว่าความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นมีอยู่แต่ในภาษาเท่านั้น ไม่ได้มีอยู่จริงในโลกธรรมชาติ นั้นหมายความว่า ในทัศนะของฮูม ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างปัจจัย ๑๒ ในปฏิจสมุปบาทไม่มีอยู่จริง เพราะมนุษย์ไม่เคยสังเกตเห็นหรือรับรู้ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างปัจจัย ๑๒ นั้นได้ สังเกตเห็นได้หรือรับรู้ได้แต่เพียงปฏิจสมุปปन्नธรรมหรือปัจจัย ๑๒ ที่เกิดสืบเนื่องกันไปอย่างสม่ำเสมอ

เท่านั้น ส่วนสายใยความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัย ๑๒ เป็นสิ่งที่จิตมนุษย์สร้างขึ้นโดยการจินตนาการหรือสร้างจากการอนุมานสาเหตุ

(๔) ในเรื่องธรรมชาติของความเป็นสาเหตุ พุทธปรัชญาเถรวาทยอมรับว่ามีความเป็นสาเหตุในโลกธรรมชาติ แต่ไม่ยอมรับว่ามีอะไรในทางอภิปรายเช่นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมอยู่เบื้องหลังความเป็นสาเหตุ เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ ฯลฯ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดขรามรณะ ในกรณีนี้ อวิชชาเป็นสาเหตุ ส่วนสังขารเป็นผล ทุกครั้งที่มีอวิชชาสังขารจะเกิดตามมาเสมอ การที่ทุกครั้งเมื่อมีอวิชชาจะมีสังขารเกิดตามมาเสมอนี้ไม่เกี่ยวกับว่ามีอะไรในทางอภิปรายเช่นพระเจ้าหรือกฎธรรมชาติที่เป็นอสังขตธรรมทำหน้าที่เชื่อมโยงอวิชชากับสังขารเข้าด้วยกันอย่างจำเป็น หรือเมื่อเราเอาเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าว เมล็ดข้าวเป็นสาเหตุ ส่วนต้นข้าวเป็นผล ทุกครั้งที่น่าเมล็ดข้าวไปเพาะจะได้ต้นข้าวเสมอ การที่เมล็ดข้าวเจริญเติบโตเป็นต้นข้าวก็เพราะธรรมชาติภายใน (intrinsic nature) ของเมล็ดข้าวเป็นเช่นนั้นเอง ไม่เกี่ยวกับว่ามีอะไรลึกลับอยู่ข้างนอกที่ทำให้เป็นไปเช่นนั้น ในขณะที่ฮูมก็ไม่ยอมรับว่ามีอะไรในทางอภิปรายเช่นพระเจ้าอยู่เบื้องหลังความเป็นสาเหตุเช่นเดียวกับพุทธปรัชญาเถรวาท แต่ฮูมก็แตกต่างจากพุทธปรัชญาเถรวาทตรงที่ฮูมปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล และการที่ฮูมปฏิเสธความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผลในเชิงอภิปรายนี้ก็ทำให้ความเป็นสาเหตุของเขาเป็นเพียงความบังเอิญหรือเป็นเพียงชื่อเรียกของการที่มีสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็มีสิ่งอีกสิ่งหนึ่งเกิดตามมาอย่างมีระเบียบสม่ำเสมอเท่านั้น

จากที่ได้วิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูมกับปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทมานี้ ผู้วิจัยสรุปว่า ปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทเป็นแนวคิดที่มีความน่าเชื่อถือหรือความสมเหตุสมผลมากกว่าแนวคิดความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูม เพราะปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทสามารถอธิบายความหมายของความเป็นสาเหตุ ลักษณะของความเป็นสาเหตุ ความสัมพันธ์กันอย่างจำเป็นระหว่างสาเหตุและผล และธรรมชาติของความเป็นสาเหตุได้มีเหตุผลและลึกซึ้งกว่าแนวคิดความเป็นสาเหตุของเดวิด ฮูม